

ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԲՌՆԱԴԱՏՈՒԱԾ
ՓԻԼԻՍՈՓԱՅ ՄԻՍԱԿ ԽՈՍՏԻԿԵԱՆԻ
ԿՈՐՍՈՒԱԾ ՀԱՄԱՐՈՒՈՂ
ԳԻՏԱԿԱՆ ԵՒ ԳՐԱԿԱՆ ԺԱՌԱՆԳՈՒԹԵԱՆ
ՄԱՍԻՆ¹

ՆԱՏԱԼԻԱ ՅԱՐՈՒԹԻՒՆԵԱՆ
harutyunyan.natalie@gmail.com

Ի. դարի 30ականների ստալինեան հալածանքների գոհերի՝ բռնադատում և մտաորականների անունների վերականգման և նրանց գիտական, ստեղծագործական և բարոյական ժառանգութեան իմաստաւորման հարցերը Հայաստանում սկսել են հրապարակաւ արծարծուել միմիայն 1960ականներին: Մինչ այդ ժամանակը տիրում էր որոշակիօրէն ձեւակերպուած պաշտօնական մի «կարծիք», ըստ որի բռնադատուածներն ու նրանց ընտանիքների անդամները «ժողովրդի թշնամի» էին: Այդ կարծիքին, որն արդէն կարծրատիպի էր վերածուել, այն տարիներին որեւէ այլ կարծիք հակադրելն ինքնին վտանգաւոր էր: Բնականաբար, նման քաղաքականութիւնը չէր կարող բոլորովին կասեցնել գիտութեան զարգացումը, թէւ ծանրագոյնս անդրադարձաւ գիտնականների հոգեվիճակի և ինքնագիտակցութեան վրայ:

Փիլիսոփայ, պատմագէտ, բանասէր և մանկավարժ դոկտոր Միսակ Խոստիկեանն այդ տարիներին բռնադատուած հազարաւոր մտաորականներից մէկն է, որի մտքերի ու գործերի ճակատագիրը համանման է Խորհրդային Միութեան բոլոր ազգերի մտաորականների ճակատագրերին, որոնք կամ մոռացուել կամ էլ այս կամ այն կերպ խեղաթիւրուել են: Այսօր, փորձելով վերականգնել պատմական ճշմարտութիւնը, մենք պիտի նկատի ունենանք, որ մեզ հասանելի ստոյգ տեղեկութիւնները շատ սուղ են և նրանց մեկնաբանումը շուրջ 70 տարի յետոյ կարող է ճշգրտուել միայն պատմական և հոգեբանական այդ բարդ համատեքստում: Այս առումով սոյն յօդուածի նպատակն է հարցի բարձրացումը և բանավեճի հնարաւոր ուղղութիւնների նշմարումը, այլ ոչ հարցերի վերջնական պարզաբանումը:

Առաջին հրապարակումներից մէկը, ուր խօսուում էր ստալինեան գոհերի մասին, դարձաւ Լուդուիգ Ղարիբջանեանի գիրքը՝ հիմնուած Երեւանի Պետական Համալսարանի արխիւի մանրակրկիտ ուսումնասիրման վրայ²: Նման փաստացի նիւթի հրապարակումն ինքնին մեծ իրադարձութիւն էր և մեծ ոգեւորութիւն առաջ բերեց³: Յիշատակուած մօտ 20 բռնադատուած անուանի գիտնականների մի մասը գնդակահարուած, միւսները՝ արքայազարկուած մահացած կամ յետագայում արդարացուած էին եղել: Սակայն Խոստիկեանի անունը այդ գրքում յիշատակուած չէր: Ըստ գրքի հեղինակի բանաւոր վկայութեան՝ նրա անունը «չի յիշատակուում Երեւանի Պետական Համալսարանի արխիւի որեւէ փաստաթղթում, նոյնիսկ ոռնկացուցակներում»:

Մէկ այլ գրքում՝ նուիրում Թիֆլիսի Ներսիսեան դպրոցի յորելեանին, կան այլ տուեալներ: Մասնաւորապէս ասուած է. «յատկանշական է, որ Ներսիսեան դպրոցի նախկին ուսուցիչներ Մանուկ Աբեղեանը, Յակոբ Մանանդեանը»:

նը, Գուրգէն էդիլեանը, Ստեփան Լիսիցեանը, Ստեփան Մալխասեանը, Արշակ Տոնեանը, Միսակ Խոստիկեանը, Տիգրան Մուշեղեանը, Աւետիք Տէր-Պողոսեանը եւ ուրիշներ ակտիւ մասնակցութիւն են ունեցել Երեւանում Պետական Համալսարանի կազմակերպման գործում եւ հանդիսացել են այն կորիզը, որի շուրջը համախմբուել եւ ստեղծուել է համալսարանի պրոֆեսորա-դասախօսական կազմը (ընգծումը մերն է - Ն.Յ.)»⁴:

Հետաքրքրական է, որ Պետական Անվտանգութեան Կոմիտեում պահուող Միսակի կնոջ՝ Օլգա Խոստիկեանի նամակներից մէկում պարզորոշ կերպով գրուած է, որ «վերջին տարիներին» իր ամուսինն աշխատել է «Մուլտոփի անուան Երեւանի Պետական Համալսարանում եւ Բժշկական Ինստիտուտում՝ կրթելով հազարաւոր մասնագէտներին»⁵:

Հայաստանի Ազգային Արխիւում այժմ գտնուում են ՊԱԿից բերուած երկու քղրապանակներ, որոնցից մէկում միաւորուած են Խոստիկեանի կնոջ նամակներին պաշտօնեայ անձանց կողմից տրուած գրատր պատասխանները: Դրանց համաձայն ՀԽՍՀ յատուկ եռեակի կողմից 1938 Օգոստոսին որոշում է կայացուել Խոստիկեանին զնդակահարելու մասին⁶: Հնարատ՞ր է արդեօք, որ 1938ի Օգոստոսին կայացուած զնդակահարման որոշումը յետագայում վերանայուած լինէր՝ փոխարինուելով որեւէ այլ պատժամիջոցով, ստոյգ պատասխան չկայ: Օլգա Խոստիկեանի մէկ այլ նամակում կայ տեղեկութիւն թէ 1938 Օգոստոսին իր ամուսնուն տեղափոխել են Ներքին Գործոց Ժողովոսարխատի նկուղից քաղաքային բանտի շէնքը, որից յետոյ պատրաստուում էին ուղարկել նրան դէպի «հեռաւոր ճամբարներ՝ առանց նամակագրութեան իրաւունքի»⁷: Անորոշութիւնն այս հարցում որեւէ կերպ չի պարզաբանում նաեւ Հայկական Համառօտ Հանրագիտարանում զետեղուած յօդուածը⁸: Այնուամենայնիւ, նկատի առնելով Հանրագիտարանի մէջ տեղ գտած տեղեկութիւնների կարեւորութիւնը որեւէ այլ պաշտօնապէս ընդունուած կենսագրականի բացակայութեան դէպքում⁹, ինչպէս նաեւ նրա հանրամատչելիութիւնը, յարձար ենք գտնում բերել ամբողջութեամբ՝ քննարկելի դարձնելու եւ լրացնելու նրանում եղած վիճելի կամ թերի տուեալները:

«*Խոստիկեան Միսաք Թովմասի (1881, Վան-1938), փիլիսոփայ, մանկավարժ: Աւարտել է էջմիածնի Գէորգեան Ճեմարանը, ուսումը շարունակել Շուէյցարիայում: Դաւիթ Անյաղթի ժառանգութեան առաջին ուսումնասիրողներից է. «Դաւիթ Անյաղթի Փիլիսոփայութիւնը» թեմայով 1907ին Գերմանիայում պաշտպանել է դոկտորական դիսերտացիա: 1908ից դասաւանդել է Գէորգեան Ճեմարանում, Թիֆլիսի Ներսիսեան, Յովնանեան դպրոցներում, Հայաստանում խորհրդային կարգերի հաստատումից յետոյ՝ ԵՊՀում եւ այլ ԲՈՒՀերում: Անհիմն բռնադատուել է, յետագայում արդարացուել:*

Երկ. David Der Philosoph. Bern.1907»¹⁰:

Համեմատենք այս տեքստը Խոստիկեանի ձեռքով գրուած կենսագրութեան հետ¹¹:

Curriculum Vitae

Կենսագրութիւն

Մնուել եմ 1881 թուին Փետր. 20ին (ն.տ.) Վան քաղաքում, արհեստաւորական ընտանիքում: Նախնական կրթութիւնս ստացել եմ նոյն քաղաքի տարրա-

կան դպրոցում: 1896 թուից անցել եմ կովկաս ու Վաղարշապատի Գէորգեան Ճեմարանում ստացել եմ միջնակարգ եւ բարձր կրթութիւն: 1902 թուին աւարտելով Ճեմարանի յարանական բաժին, նոյն հիմնարկութեան ստորին բաժանմունքում մի տարի (1902/03) ուսուցչութիւն անելուց յետոյ՝ գնացել եմ արտասահման բարձրագոյն կրթութիւն ստանալու: Աւարտել եմ Բեռնի Համալսարանի պատմա-փիլիսոփայական Ֆակուլտէտը՝ ստանալով փիլ(իսոփայութեան) դոկտորի աստիճան 1907 թուի Մայիսի 19ին: Նոյն թուի Սեպտեմբերին հրաւիրուել եմ իրրել Ճեմարանի դասախօս, որտեղ մնացել եմ մինչեւ 1912 թիւ: 1912ից մինչեւ 1919 թ. եղել եմ ուսուցիչ Թրիլիսիի Յովնանեան, Գայիանեան դպրոցներում եւ Ներսիսեան Սեմինարիայում: 1919ից մինչեւ 1930 թիւ եղել եմ ուսուցիչ Երեւանի II՝ աշխատանքային դպրոցներում, տեխնիկումներում եւ բանֆակներում¹² եւ դասաւանդել եմ գլխաւորապէս պատմութիւն, հայոց լեզու եւ գրականութիւն ու գերմաներէն: 1930 թուից մինչեւ այսօր դասաւանդում եմ բացառապէս գերմաներէն Երեւանի ԲՈՒՀերում, ներկայումս Պետ. Համալսարանի Տնտեսագիտական Ֆակուլտէտում: 32 տարի անընդհատ ուսուցչութեամբ պարապելով շատ քիչ ժամանակ եմ ունեցել գրական աշխատանքներին նուիրուելու... սկզբում մասնակցել եմ «Արարատ», «Աղբիւր-Տարագ» եւ «Նոր Դար» թերթերին: Գրել եմ իմ “David der Philosoph” դիսերտացիան, որը տպուել է “Berner Studien für Philosophie” գիտական թերթում: Թարգմանել եմ Նիկոլսի «Քրդերի Մասին» աշխատանքը, Վիպպէրի Ընդհանուր Պատմութեան դասագիրքը, Լունաշարսկու «Քրիստոնէութեան Մագումը»:

Կարդացել եմ Երեւանի պատմութեան ուսուցիչների համար դասընթացների մի շարք II՝ աշխատանքային դպրոցում պատմութեան դասաւանդութեան մասին, ինչպէս եւ կազմել եմ այդ առարկայի ծրագիրը: Վերջին երեք տարիներում կազմել եւ հրատարակել եմ գերմաներէնի 3 դասագիրք¹³:

1938 19/Ե

Համառօտ այս կենսագրականի շնորհիւ մի քանի հարցեր իրենց պատասխաններն են ստանում: Նախ, ճշգրտում են ծննդեան օրն ու վայրը, հաւաստիացում ու լրացում են տեղեկութիւնները Վաղարշապատի Գէորգեան Դեմարանում, ինչպէս նաեւ Թիֆլիսի հայկական մի շարք դպրոցներում, այդ քում նաեւ Ներսիսեան Սեմինարիայում եւ յետագայում Երեւանի Պետական Համալսարանում եւ այլ ԲՈՒՀերում նրա դասաւանդման մասին: Պարզորոշ երեւում է նաեւ Շուէյցարիայի Բեռն քաղաքի կապը *Berner Studien für Philosophie* համալսարանական գիտական թերթի եւ այնտեղ լոյս տեսած նրա “David der Philosoph” պատմա-փիլիսոփայական աշխատութեան միջեւ: Հանրագիտարանի տեքստը, որտեղ նշուած է Գերմանիան, այս դէպքում տարակուսանքի առիթ էր տալիս, որից արդէն «օգտուել» է մի հեռուստաֆիլմի հեղինակ¹⁴: Տուեալ դէպքում շփոթութեան պատճառն այն էր, որ *Հանրագիտարանի* յօդուածում չէին նշուած թէ Գերմանիայում եւ թէ Շուէյցարիայում նրա այցելած քաղաքների անունները: Այնինչ դրանք պարզորոշ կերպով ներկայ են նոյնպէս Խոստիկեանի ձեռքով լրացուած հարցաթերթիկի երկրորդ էջում. «Գերմանիայում. Մարբուրգ, Շտրազբուրգ, Շուէյցարիայում. Բեռն, Ֆրանսիայում. Փարիզ»¹⁵: Բոննի Համալսարանի որեւէ հետք չկայ նաեւ միւս գտնուած նիւթերում ի տարբերութիւն Մարբուրգի¹⁶, Ստրազբուրգի¹⁷

եւ, յատկապէս, Բեռնի, որի մասին վկայում են եւ լատիներէնով գրուած հինաուորց յայտագիրը¹⁸, եւ այդ գրքոյկի վրայ մի քանի անգամ ամրագրուած քաղաքի անունը¹⁹, եւ, վերջապէս, Բեռնի Համալսարան ուղարկած մեր խնդրանքի պատասխանը՝ Միսակ Խոստիկեանի աշխատութեան եւ նրա ուսանողական տարիների հետ կապուած նիւթերի վերաբերեալ:

Իմանալով գրքի ստոյգ անուանումը, դժուար չէ մեր օրերի Երեսնում գտնել այն²⁰:

Նոյն 1907 տարուայ Հոկտեմբերին գերմաներէնով գրուած եւ երիտասարդ հեղինակի գրաբարի, հին յունարէնի, լատիներէնի եւ ֆրանսերէնի ազատ տիրապետման մասին վկայող «David der Philosoph» աշխատութեան դրոյթների քննարկմամբ հանդէս եկաւ Գարեգին վարդապետ Յովսէփեանը՝ Վաղարշապատի *Արարատ* ամսագրում: Բաւականին խստապահանջ մօտենալով «Ճեմարանի նախկին սան եւ այժմ ուսուցիչ Պ. Մ. Խոստիկեանի» կատարած աշխատանքին, նա, այնուամենայնիւ, փաստում է. «Նորա գրքոյկը, որ բաղկացած է երեք գլուխներից եւ ընդամէնը 80 երես է, շատ կարեւոր տեղ կը բռնի Դաւիթ Փիլիսոփայի անձնաւորութեան եւ երկերի ուսումնասիրութեան պատմութեան մէջ (ընդգծումն իմն է - Ն.Յ.)»²¹:

Երբ մեզ, Գրականութեան եւ Արուեստի Թանգարանում պահպանուած այդ գրքոյկի մէկ օրինակի շնորհիւ²² հնարաւորութիւն ընձեռնուեց ծանօթանալու այդ աշխատութեանը, առաջին տպաւորութիւնն այն էր, որ այս 80 էջերում ներկայացուած է ոչ թէ ատենախօսական աշխատութիւնն ամբողջապէս, այլ դրա սեղմ տարբերակը²³: Նրա շարադրանքում համատեղուած էին եւ Դաւիթ Անյաղթին վերաբերող հին յունարէն ու հայերէն ձեռագրերը, եւ յոյն, գերմանացի, ֆրանսիացի, ռուս ու հայ գիտնականների ուսումնասիրութիւններում արտայայտուած տարբեր, յաճախ իրարամերժ կարծիքները Անյաղթի մասին: Աշխատութիւնը խստօրէն ենթարկուած է եռամաս կառուցումաճրային սկզբունքին: Գիտնականի կոտ տրամաբանական հետեւութիւնները, կարծես, հեղինակի գեղարուեստական պատկերաւոր մտածողութեան հետ դրամատիկ պայքարի մէջ են գոյանում: Մանաւանդ, որ գիտահետազօտական առումով նա ընդունում է երոպական տեսակէտը, որն հակասում է իր հայ հոգուն հարազատ առասպելներին: Աշխատութիւնը կազմուած է երեք գլուխներից. Ա. Դաւիթ փիլիսոփայի հայկական աւանդոյթներում, Բ. Յոյն Դաւիթ փիլիսոփայի Գ. Դաւիթը որպէս փիլիսոփայ²⁴: Յատկապէս հետաքրքրական է երրորդ մասը, որտեղ բաւականին մեծ ուշադրութեամբ քննում են Դաւիթի փիլիսոփայութեան 4 հիմնախնդիրները. ա. Էութիւն, բ. Որակ, գ. Բանակ, դ. Նպատակ, որոնցից Դաւիթը, ըստ Խոստիկեանի, չափազանց կարեւորում է էութեան խնդիրը: Փիլիսոփայ դառնալու համար հարկաւոր է Աստծոյ օգնութիւնը, եւ հենց էութեան (Das Sein) խնդրի հիմնաւորումն է, որ ստիպում է հաւաքել սեփական բոլոր ուժերը, «քանի որ կան մարդիք, որոնք ուզում են դա ձեր մէջ ոչնչացնել»²⁵:

Աշխատութիւնը հետաքրքրական է նաեւ լեզուաբանական առումով, նկատի ունենալով յունական եւ հայկական տեքստերի զուգահեռ շարադրանքը (օրինակ, 28-30 էջերում):

Այս համառօտ անդրադարձում աւելորդ չէ նկատել, որ Խոստիկեանի «David der Philosoph» ատենախօսական թեզը իր յազեցումաժութեամբ կարող էր կողմնացոյցի կամ քարտեզի դեր կատարել Դաւիթի հետ կապուած աղ-

բիւրներին եւ կարծիքներին ծանօթանալու գործում: Այս յօդուածում հնարա-
տոր չէ ներկայացնել այդ աշխատութիւնը ամբողջապէս, դա առանձին մաս-
նագիտական ուսումնասիրութեան նիւթ է:

Որքանո՞վ է ուսումնասիրուած Խոստիկեանի աշխատութիւնը իր յետ-
նորդների կողմից եւ ի՞նչ գնահատական է այն ստացել Հայաստանում խոր-
հրդային տարիներին:

Նկատի ունենալով ստալինեան բռնապետութեան ժամանակ բնորոշուած
վարուելաձեւեր մեղադրեալների գիտական եւ գրական ժառանգութեան հան-
դէպ, կարելի է ենթադրել, որ, ըստ երեւոյթի, Խոստիկեանի բոլոր աշխատու-
թիւնները՝ լինէին դրանք տպագրուած թէ ձեռագիր, նրա ձերբակալման օրը
բռնագրաւուած էին եղել իր տնից:

Բռնագրաւուած գրքերն ու ձեռագրերը յատուկ ծառայութիւնների աշխա-
տակիցներն իրենց պարկերն էին նետում եւ դրանք շրջանառութիւնից առ-
հասարակ հանում էին: Ձերբակալուած ձեռագրերի եւ գրքերի յետագայ ճա-
կատագրի մասին ստոյգ տեղեկութիւնների բացակայութեամբ ոմանք կար-
ծում էին, որ դրանք վառում էին յատուկ վառարաններում, ուրիշներ հաւա-
տում էին, որ գոյութիւն ունի ինչ-որ մի անձեռնմխելի փակ արխիւ, որտեղ այդ
ամէնը հաւաքագրուած է եւ պահպանում է յատուկ նպատակներով: Այսօր
կարելի է վստահօրէն ասել, որ պահպանուել են տպագրուած կամ ձեռագիր
այն նիւթերը միայն, որոնք ձերբակալման պահին որեւէ պատճառով գտնուել
են այլ անձանց մօտ: Ի հարկէ, դա վտանգաւոր էր նրանց համար, սակայն
այսօր միմիայն մարդկային այդ ջերմութեան շնորհիւ պահպանուած մա-
սունքներն են, որ հասու են մեզ որպէս ճշմարիտ աղբիւրներ՝ այդ հակասա-
կան շրջանի իրողութիւններն որեւէ չափով հասկանալու համար:

Հաւանաբար, Խոստիկեանի աշխատութիւնը պահպանուել էր ոչ միայն
նրա ուսուցիչ՝ Մ. Արեղեանի (տե՛ս՝ ծանօթ. 20ր), այլ նաեւ Վազգէն Չալոյեա-
նի մօտ, որն կարող էր նրա ուսանողը լինել Համալսարանում²⁶:

Մի գուցէ, դրանո՞վ է բացատրուում այն, որ 1946ին հրապարակած իր
Դաւիթ Անյաղթի Փիլիսոփայութիւնը գրքում²⁷ Դաւթի մասին գիտական գրա-
կանութեան իր քննական վերլուծութիւններում Չալոյեանը, ի տարբերութիւն
միւսների, հնարաւորութիւն է ունեցել անդրադառնալու Խոստիկեանի “David
der Philosoph” աշխատութեանը (որն այն ժամանակ, ըստ պարզ տրամաբա-
նութեան, արգելուած պիտի լինէր), որպէսզի բանավէճի բռնուի նրա հետ:
Սակայն տարբերութիւնը այդ երկու հեղինակների աշխարհայեացքների եւ
մտածողութեան ոճերի միջեւ այնքան մեծ էր, որ գրքում ծաւալած բանավէճը
դժուար է երկխօսութիւն անուանել:

Դիտելով Խոստիկեանի աշխատութիւնը այլ պատմական իրավիճակում
եւ բոլորովին այլ գաղափարախօսական դիրքերից, Չալոյեանը յարմար է
գտնում քննարկել այն աշխատութեան դրոյթները մէկ այլ աշխատութեան
գուգահեռ (խօսքը Ա. Գարագաշեանի *Քննական Պատմութիւն Հայոցի* մասին
է, Թիֆլիս, 1895): Երկուսն էլ մեղադրում էին հեղինակի կողմից Դաւթի
խնդրի «գռեհիկ պարզունակեցման» մէջ եւ այլ «մեղքերում»: Անձամբ Խոս-
տիկեանին ուղղուած են հետեւեալ տողերը. «Մ. Խոստիկեանը առհասարակ չի
վստահում հայկական լեզունդին Դաւթի մասին, եւ դա նաեւ այն պատճառով,
որ վերջինիս ստեղծագործութիւնները երկար ժամանակ մնացել էին անանուն
եւ միայն ժ. զարից է, ինչ Դաւիթը, իբրեւ թէ, ճանաչուել է որպէս այդ

ստեղծագործութիւնների իսկական հեղինակը»²⁸: Հետաքրքրական է նաեւ, որ Չալոյեանը Խոստիկեանի աշխատութեան մէջ դիտում է միմիայն Դաւթի կենսագրութեան պատմական եւ առասպելական տոութեւները, որեւէ կերպ չանդրադառնալով Դաւթի փիլիսոփայութեան դրոյթներին՝ նրա մեկնաբանումներին:

Մէկ այլ հեղինակի՝ Հենրիկ Գաբրիէլեանի աշխատութեան մէջ, արդէն յիշատակուած Խոստիկեանի յայտնաբերած փաստերը՝ Հայաստանում Դաւթին մոռացութեան մատնելու եւ յետոյ՝ Ժ. դարից սկսած, նրան ազգային կուռք դարձնելու մասին, բառականին հետաքրքրական այլ մեկնաբանութիւն են ստանում: «Ինչո՞ւ մինչեւ Ժ. դարը Անյաղթի մասին քիչ էին յիշում, - հարցնում է նա: - Դա բացատրուում է լուրջ պատճառներով: Թէեւ Հայոց եկեղեցու պետականացման գործընթացը Ե. դարում արդէն աւարտուած էր եւ նա արդէն ունէր իր ազգային կազմերը, գրականութիւնը եւ կատարում էր ժամերգութիւնն մայրենի լեզուով, նա, այնուամենայնիւ, դեռ այնքան հզօրութիւն չունէր, որպէսզի թոյլ տար փառաբանել մի մարդու, որի պատկանելիութիւնը քրիստոնէական եկեղեցուն կասկածելի էր: Դրանից բացի, Անյաղթը այնքանորիական նէոպլատոնիզմի հետեւորդ էր, որը սերտօրէն կապուած էր անտիկ հեթանոսական մշակոյթի հետ, եւ այդ իմաստով նրա ուսմունքը վտանգաւոր էր համարուում եւ հետապնդուում էր Յուլիանոս կայսեր կողմից: Չէ՞ որ այնքանորիական նորպլատոնականները փիլիսոփայութեան՝ որպէս գիտութեան ինքնուրոյնութեան կողմնակից էին: Անյաղթի Մահմանք իմաստասիրութեանը այդ դրոյթի հիմնաւորումն էր: Կարո՞ղ էր արդեօք եկեղեցին, որը պայքարում էր իր գաղափարախօսական ամբապնդման համար, թոյլ տալ, որ Անյաղթի գործերը ուսումնասիրուէին դպրոցներում կամ որ Անյաղթը յայտնի գիտնական դառնար այդ երկրում: Կոնիքէրն»²⁹ ասում է, որ Անյաղթը դէմ էր Մեսրոպ Մաշտոցի դպրոցին, որը եկեղեցու այն առաջնորդներից էր, որոնք հրով եւ սրով էին խօսում հեթանոսների հետ: Ահա թէ ինչու գրաւոր աղբիւրներում այդքան քիչ է խօսուում Անյաղթի մասին»: ³⁰ Կարծում ենք, որ բերելով Կոնիքէրի հենց այս խօսքերը (ի դէպ, Գաբրիէլեանը, հաւանականօրէն, ազատ վերաշարադրում է Կոնիքէրի միտքը՝ որովհետեւ համապատասխան յղում տեքստում նշուած չէ), հեղինակը նպատակ ունէր ցոյց տալու ոչ այնքան Չ. Ժ. դարերի իրողութիւնները, այլ նաեւ, օգտուելով այլաբանութեան հնարարութիւնից, մեկնաբանել Ի. դարի Խորհրդային Հայաստանում ընթացող անգիջում պայքարը «այլախոհական» փիլիսոփայութեան դէմ: Յամենայն դէպս, Գաբրիէլեանին յաջողուել է իր մօտեցման մէջ զգացնել տալ իր կողմից մշակուած տարրեր վերաբերմունքը փիլիսոփայութեանը որպէս «գիտութիւնների գիտութեան» եւ որպէս գաղափարախօսութեան: Ուրիշ բան, որ հասկանալով գաղափարախօսական միջոցների դէմ միանձնեայ իր պայքարի որեւէ հեռանկարի բացակայութիւնը, նա բացայայտօրէն չի գնում ժամանակի հրամայականի դէմ, ընտրելով խելամիտ փոխգիջումի ճանապարհը, որի շնորհիւ կարողացել էր ապրել եւ ստեղծագործել:

Վերջերս Ռուբէն Սահակեանի յօդուածում հրապարակուած են 1923-30 թուականների մի խումբ մտաւորականների կողմից նախաձեռնուած եւ այդպէս էլ կառավարութեան կողմից պաշտօնապէս չհաստատուած «Հայ Փիլիսոփայական Ընկերութեան» նախագծի փաստաթղթերը³¹, որոնց շնորհիւ կա-

րելի է պատկերացում կազմել Հայաստանում տեղի ունեցած գաղափարական պայքարի բնույթի մասին:

Ներկայացուցիչ խմբի ցուցակում, որն յանձնուել էր ՀԽՍՀ Ներքին Գործերի ժողովրդական կոմիսար Շաւարշ Ամիրխանեանին՝ Ընկերությունը գրանցելու համար, փիլիսոփայ-հասարակագետ Վարազդատ Տերոյեանի (1887-1938), փիլիսոփայ, գրականագետ եւ երաժշտագետ Յակոբ Յարութիւնեանի (1889-1944), հայագետ (յետագայում ԽՍՀ ԳԱ ակադեմիկոս) Կարապետ Մելիք-Օհանջանեանի (1893-1970), ականաւոր վիրաբոյժ Յարութիւն Միրզա-Աւագեանի (1879-1938) եւ բժիշկ Խորշուդ Մելիք-Փարսադանեանի (1885-1958) կողքին կար եւ փիլիսոփայ Միսակ Խոստիկեանի անունը:³² Ընկերութեան ներկայացրած կանոնադրութեան նախագծում ասուած է, որ «*ընկերութեան նպատակն է փիլիսոփայական գիտութիւնների եւ խնդիրների ուսումնասիրութիւնն ու համապատասխան գրականութեան զարգացումը Հայ լեզուով*» (ընդգծումն իմն է - Ն.Յ.): Այդ նպատակին հասնելու համար Ընկերությունը նախատեսում էր դասախօսութիւններ կազմակերպել, գրքեր եւ թերթեր հրատարակել, կազմել հայերէն փիլիսոփայական բառարան, մեծ փիլիսոփաներին թարգմանել հայերէն եւն.: Նախատեսուած էր նաեւ «*միջոցներ ձեռք առնելու մի կենտրոնատեղ ունենալու*» իր գրադարանն եւ արխիւր պահելու համար, ինչպէս նաեւ կապ հաստատել «*այլերկրեայ նման ընկերութիւնների հետ*»³³:

Պարզ եւ խաղաղ այս ծրագրում, սակայն, դեռ չկայունացած եւ սկզբունքորէն ռուսաց լեզուով տարածուող նոր, սոցիալիստական գաղափարախօսութեան համար բազմաթիւ կասկածելի եւ ուղղակիօրէն նրա ինքնահաստատմանը սպառնացող կէտեր կային: Դրանցից մէկը, ի հարկէ, կապուած էր հայոց լեզուի եւ, աւելի լայն, ժողովրդի ուրոյն լեզուամտածողութեան, եւ, հետեւաբար, նրա բնականոն քաղաքակիրթ զարգացմանն էր վերաբերում³⁴: Երկրորդը հենց փիլիսոփայութեան եւ գաղափարախօսութեան «*տարածքների բաժանման*» խնդրին էր բերում, որտեղ զուտ փիլիսոփայական եւ, հետեւաբար, քննող հայեացքը կարող էր հակադրուել մարքս-լենինեան տեսութեանը, որն, ըստ նրա յետնորդների, ներկայացնում է «*միակ ամենագոր եւ ճշմարիտ*» փիլիսոփայութիւնը: Վերջապէս, չի կարելի անտեսել այն փաստը, որ նախաձեռնող խմբի իւրաքանչիւր անդամը երոպական կրթութիւն ստացած անձնաւորութիւն էր եւ բարձր հեղինակութիւն ունէր իր ասպարէզում: Այն պայմաններում, երբ նոյնիսկ հայոց տառերը կարող էին փոխարինուել լատիններէն տառերով, իսկ ինքնուրոյն փիլիսոփայելը ինքնին վտանգաւոր էր դարձել որպէս այլախոհութեան կամ նոյնիսկ հերետիկոսութեան մի տեսակ, Հայ Փիլիսոփայական Ընկերութեան հիմնումը կարող էր յանգեցնել միայն հետապնդումների՝ յետագայ էլ աւելի անկառավարելի հետեւանքներն կանխարգելելու համար: Նախաձեռնող խմբի վեց մտաւորականներից երեքը բռնադատուած են եղել եւ իրենց մահկանացուները կնքել են 1938ին: Վիրաբոյժ Միրզա-Աւագեանն, որն իր գործընկերների հետ հրաժարուել էր հաստատել Ադասի Խանջեանի «*ինքնասպանութիւնը*», մահացել է քաղաքային բանտում, Տերոյեանը չորս անգամ անհիմն մեղադրուելուց յետոյ ձերբակալուել եւ արտորուել է Սիբիր, ուր եւ մահացել է Փետրուարի 6ին, իսկ Խոստիկեանին ձերբակալել են նոյն քուի Փետրուարի 5ի լոյս 6ի գիշերը: Մեղադրանքներն,

որոնք նրանց ներկայացրած էին եղել, կապուած էին, հաւանաբար, նախա-
ձեռնող խմբի կազմած կանոնադրութեան մէջ ամրագրուած է. կէտի հետ
այլերկրեայ փիլիսոփայական ընկերութիւնների հետ կապերի հաստատում,
որը մեկնաբանուած էր որպէս լրտեսութիւն:

Ուշագրաւ է, որ ներկայացնելով փիլիսոփայական ընկերութեան նախա-
գիծը, նրա հեղինակները գրել են փաստաթուղթը ներկայ, այլ ոչ ապառնի
ժամանակով: Այսպէս, գրուած է.

«Ընկերութիւնը

ա. կազմուած է դասախօսութիւններ, դիսկուսիաներ, գրոյցներ եւն.:

բ. Գործող օրէնքների սահմաններում հրապարակում է գրքեր եւ թերթեր:

*գ. Ցատուկ ժամանակ է նուիրում փիլիսոփայական բաւարան կազմելուն՝
հայ լեզուով (...)*

ե. Մեծ փիլիսոփաները թարգմանում հայերէն:

*զ. Հաւաքում է հայ փիլիսոփայութեան վերաբերեալ վաւերագրեր եւ տե-
ղեկագրեր ու արժէքաւորները հրատարակում»* եւն.:

Փաստօրէն, շարադրման մէջ արձանագրուած է *գործող* մի ընկերութիւն,
որը գիտակցում է իր նպատակը եւ աշխատում է այն արդէն իսկ իրագործելու
համար: Այդ առումով հարկաւոր է յիշատակել, որ Օլգա Խոստիկեանի նա-
մակներից մէկում գրուած է, որ նրա ամուսինը «մանկավարժական գործունէ-
ութեանը զուգահեռ գիտական-գրական աշխատանք էր տանում: Իր դոկտո-
րական ատենախօսութիւնից բացի ... որը սպազորուած էր գերմաներէն եւ հա-
յերէն լեզուներով, նա Մարքսիզմ-լենինիզմի Ինստիտուտի առաջադրանքով
թարգմանել է գրաբարից աշխարհարար Դաւիթ Անյաղթի երկերը եւ մեկնաբա-
նել է դրանք, թարգմանել է գրաբարից աշխարհարար Ե. դարի փիլիսոփայ Եզ-
նիկ Կողբացու Եղծ Աղանդոց-ը, գրել է մի շարք հետաքրքիր յօդուածներ եւ հե-
տագոտութիւններ, նուիրուած հայ բանասիրութեան եւ ազգագրութեան
յանդիրներին»³⁵:

Այս թարգմանութիւններն, հաւանաբար, Խոստիկեանը նախաձեռնել եւ
կատարել էր հենց այդ փիլիսոփայական ընկերութեան ծրագրի համաձայն,
մանաւանդ որ այն համապատասխանում էր իր համոզմունքներին եւ լուսա-
ւորչական մղումներին: Մենք տեղեկութիւն չունենք թէ ի՞նչ յանձնարարական
էր տուել Մարքսիզմ-լենինիզմի Ինստիտուտը Խոստիկեանին, որովհետեւ
Ինստիտուտի պահպանուած արխիւում այդ թուերի աշխատակիցների ցու-
ցակր բացակայում է: Սակայն շատ հաւանական է, որ այդ թարգմանութիւն-
ները նա կատարած լինէր վերոյիշեալ փիլիսոփայական ընկերութեան յանձ-
նարարականով: Այսօր բոլոր այդ ձեռագրերն անյայտ կորած են համարում:
Յամենայն դէպս, ոչ Կողբացու, ոչ էլ Անյաղթի երկերի որեւէ յետագայ հրա-
պարակումներում Խոստիկեանի անունը երբեիցէ չի յիշատակուել:

Տիրող կարգերի հանդէպ անհանդուրժողականօրէն տրամադրուած եզա-
կի անձնատրութիւններից մէկը, որը կառող էր եւ ինչ-որ տեղ կոտրել Խոս-
տիկեանի անուան շուրջ բանձրացած լուրեան շրթան, փիլիսոփայ, բանաս-
տեղծ եւ բանասէր Էդմոն Աւետեանն էր (1929-2002): Խորհրդային բանտի եւ
հոգեբուժարանի դժոխքի միջով անցած մտաւորականը, որը դուրս էր եկել
այնտեղից իր մարդասիրական էութեանն ու մտածողութեան բարձր չափա-
նիշներին անդաւաճան, օրերից մի օր անսպասելիօրէն յստակ ձեւակերպու-

մով, առաջին անգամ հնչեցրեց Միսակ Խոստիկեանի անունը՝ «Մարդու ժամանակը» հեռուստահաղորդման մէջ³⁶: Այդ հաղորդումը անակնկալ յայտնութիւն էր: Հաղորդումը չափազանց խիտ էր ու յուզիչ: Վերջում, պատասխանելով հաղորդավարի հարցին՝ Հայաստանի փիլիսոփայական մտքի ներկայ վիճակի մասին, նա ասաց բառացիօրէն հետեւեալը. «*Ես որքան գիտեմ, Հայաստանում վերջին փիլիսոփայական Միսակ Խոստիկեանն է եղել: Նրան 1938ին զնդակահարեցին: Դրանից յետոյ փիլիսոփայ ես չեմ տեսել Հայաստանում: Ակնարկելով Նարեկացու, Դաւիթ Անյաղթի, Յովհաննէս Երզնկացու անունները՝ նա ասարտեց իր խօսքն այսպիսի հարցադրումով. - Ժամանակակից Հայաստանում ես չգիտեմ, կա՞ն փիլիսոփաներ թէ՞ ոչ: Հայերը փիլիսոփաների ազգ չեն, նրանք աւելի շուտ բանաստեղծների ազգ են, քան փիլիսոփայութեան»:*

Աւետեանի ցնցող խօսքերը մտածելու տեղ տուեցին եւ ես յիշեցի նման մի դիպուած իմ ուսանողական տարիներից: Մեր դասախօս երաժշտագետ դոկտոր Նիկողայոս Թահմիզեանը միջնադարի երաժշտութեանը նուիրուած իմաստալի իր դասախօսութեան մէջ յանկարծ յիշատակեց յայտնի կատակերգու Արմէն Խոստիկեանի անունը: Մինչ այդ նա յիշատակեց իր յօդուածը Մեսրոպ Մաշտոցի մասին իբրեւ երաժշտի, այնուհետեւ ոգեշնչուած խօսում էր: Խօսքը անանուն երաժիշտների մասին է: Նրանց մասին, ասում էր, որ, գուցէ, մարդկութեան պատմութեան մէջ բարձրագոյն ստեղծագործողներն անանուն են մնացել, երբ, ճարահատուած լինելով ընտրութիւն կատարել գործի շարունակելիութեան եւ սեփական անուան փառքի միջեւ, կարողացել են յաղթահարել իրենց հոգու ամենամեծ կապուածութիւնը՝ իր հարազատ անուան հնչիւնից հրաժարուելով: «*Ամէն մարդ չի կարող անել դա, դա ահաւոր բան է*»,³⁷ շեշտեց նա եւ աւելացրեց, որ դա մի գուցէ մարդկային հոգու բարձրագոյն մաքրմանն հասնելու միակ միջոցն է: Այդ խտացեալ հոգեւոր մթնոլորտում էր, որ, խօսելով Անյաղթին նուիրուած գիտաժողովի մասին, նա յիշատակեց Խոստիկեանի անունը եւ ասաց, որ խօսքը, Արմէն Խոստիկեանի հօր մասին է: Մինչ այդ լսարանում տիրող խոհեմ լռութիւնը յայտնի կատակերգուի՝ Արմէն Խոստիկեանի անունից անմիջապէս պայթեց՝ սկսուեցին կատակներ, աշխուժութիւն առաջացաւ... Դա, կարծես, վիրաւորեց ուսուցչին: Նա լռեց: Այդ օրն այլեւս նա մեզ ոչինչ չասաց: Յետագայում նա նոյնպէս այդ հարցին չվերադարձաւ, իսկ ես միջանցքում հարցրեցի նրան այդ մասին, նա զարմացրեց ինձ իր պատասխանով: Նա ասաց միայն, որ հարկաւոր է կարդալ հին պարբերականները, եւ որ միայն նրանցում հնարաւոր է պատասխանը գտնել: Խօսակցութիւնը շուտով ընդհատուեց, իսկ հարցն, այդպիսով, կախուած մնաց օդի մէջ:

Երբ Աւետեանն Խոստիկեանին անդրադառնալով յիշեցրեց գրեթէ մոռացուած այդ դրուագը, ես սկսեցի լրջօրէն զբաղուել փիլիսոփայի ի սպառ կորսուած համարուող գիտական եւ գրական ժառանգութեան որոնումներով: Ինչպէս պարզուեց, հին պարբերականներում իրօք գտնուեցին Խոստիկեանի մի շարք յօդուածներ, եւ դրանցից մէկը՝ հենց Թահմիզեանի շնորհիւ³⁸:

Այդ որոնումների արդիւնքում գտնուեց ոչ միայն Խոստիկեանի աստենախօսութեան գերմաներէն բնագիրը, այլեւ մի շարք յօդուածներ՝ Վաղարշապատի *Արարատ* ամսագրում, Թիֆլիսի *Վան-Տոսպ* թերթում եւ *Ազգագրական Հանդէսում*: Բոլոր այդ յօդուածները գրուած են մինչ 1918 թուականը: Մենք

մէկտեղել ենք Խոստիկեանի յօդուածները, որոնց մեծ մասը գտնուել է Բախտիար Յովակիմեանի *Հայոց Ծածկանունների Բառարանի* շնորհիւ: Ի դէպ, Յովակիմեանը գտել է, որ Մ. Խ. ծածկանունով գրել է ոչ միայն Միսակ Խոստիկեանը, այլ նաեւ երեք այլ անձնատրութիւններ, որոնց ամենքի կենսագրութեան եւ գործունէութեան բնոյթի մասին նա որոշ տեղեկութիւններ է ներկայացնում: Բացի դրանից, նրա կարծիքով, Խոստիկեանի գրչին են պատկանում Խոստիկ եւ Խոստուկ ծածկանուններով գրուած նիւթերը: Մի քանի յօդուածներ ստորագրուած են առանց ծածկանունի: Յամենայն դէպս, ամէն մի գտնուած նիւթի կողքին նշուած է, ծածկագրով է այն տպագրուած թէ՞ ազգանունով, իսկ եթէ ծածկագրով՝ ապա դրանցից ո՞ր մէկով:

Յօդուածներ եւ Թարգմանութիւն

1. Նիզէ Բ. Հելենեկանութեան Դարը (Քաղուած Մարրուրզի Համալսարանի յունահռոմէական ուսուցչապետ Բ. Նիզէի Տեսչական Ճառից, որ նա խօսել է 1900 թուի Հոկտեմբերի 13ին: Թարգմանութիւնը գերմաներէնից՝ Միսակ Խոստիկեանի), *Արարատ* 1905, № 4, էջ 374-379, Վաղարշապատ³⁰. (Մ. Խ.):
2. Արարչագործութեան Պատմութեան Գեղարուեստական եւ Հոգեբանական Ըմբռնումը, Ըստ Հանս Թովմայի, *Արարատ* 1908, № 2, էջ 165-170, Վաղարշապատ. (Մ. Խոստիկեան):
3. Պրոֆ. Հիւրշման (Հայագէտ, Մահուան Առթիւ), *Արարատ* 1908 թ. № 2, էջ 199-203, Վաղարշապատ. (Մ. Խոստիկեան):
4. Քննադատութիւն եւ Գրախօսութիւն, *Histoire des Armeniens par Noël Dolens et A. Khatch* (Հին Հայոց Պատմութիւն, Նոէլ Դոլան եւ Ա. Խաչ), Հրատարակութիւն Եւրոպայի Հայ Ուսանողական Միութեան, Ժընեւ, 1907, *Արարատ* 1908, № 2, էջ 218-220, Վաղարշապատ. (Մ. Խոստիկեան):
5. Գրախօսութիւն, *Das Armenische Hymnarium, von Nerses Ter-Mikaëlian* (Հայկական Շարական, Հեղ. Ներսէս Տ.Միքայէլեան), Leipzig, 1905, *Արարատ* 1908, № 10, էջ 939-914, Վաղարշապատ. (Մ. Խոստիկեան):
6. Մողեռն Մարզն ու Քրիստոնէութիւնը, *Արարատ* 1908, № 12, էջ 1090-1094, Վաղարշապատ. (Մ. Խոստիկ):
7. Ազգագրական նիւթեր Եզնիկի «Եղծ Աղանդոց» Երկի Մէջ, *Ազգագրական Հանդէս*, 1916, էջ 137-147, Թիֆլիս. (Մ. Խոստիկեան):
8. Ողջո՛յն Այն Մանկան, Որ Ծնուեց, Բայց Չմեռնի, *Վան-Տոսպ*, № 7, 1917, (Մ. Խ.):
9. Գրախօսական, «Ռագմական Պատկերներ Վ. Վալդեանի», *Թիֆլիս*, 1917, *Վան-Տոսպ*, № 9, 1917. (Մ. Խ.):
10. Գրախօսական, «ԳՈՐԾ Գրական, Գիտական, Հասարակական եւ Քաղաքական Ամսագիր. Խմբագիր՝ Կրասիլնիկեան, Հրատարակիչ Ս. Տէր-Ղազարեան, № 1, 1917 Յունուար, Բաքու», *Վան-Տոսպ*, № 10, 1917, (Մ. Խ.):
11. Գրախօսական, *Semiramita (Shamiram) Temuchin (Chingis-khan)* K. Korotkov, Moscow, 1917 (ռուսերէն լեզուով երկու պատմական պոէմներ):
12. «Վանի Գոյամարտի Առիթով, 1915 Ապրիլ 7-7 Մայիս 1917», *Վան-Տոսպ*, № 22, 1917. (Մ. Խ.):

13. «Մի Բանավէճի Առիթով. (Գ. Վեշապեղիի «Տաճկական Վրաստան» Գրքի Մասին)», Վան-Տոսպ, № 23, 1917. (Մ. Խոստիկեան):
14. Գրախօսական, «Վարդանանք» Լէօի Պատմական Դրամա, 3 Գործողութեամբ, Նախերգանքով եւ Վերջաբանով», Թիֆլիս, 1917, Վան-Տոսպ, № 24, 1917. (Մ. Խ.):
15. «Լէօ, Հայոց Պատմութիւն», 1917, Թիֆլիս, Վան-Տոսպ, № 42, 1917. (Մ. Խ.):

Բացի գիտական եւ գրական յօդուածներից գտնուել են նաեւ երկու բանաստեղծութիւններ:

1. «Ապրել Գործել Դեռ Կ'ուզեմ», *Լուծայ*, 1905, № 8, էջ 3. (Խոստուկ):
2. «Սրտիս Տենչանքը», *Լուծայ*, 1906, № 4, էջ 3. (Խոստուկ):

Բացի այս յօդուածներից եւ բանաստեղծութիւններից, որոնք շատ լաւ պահպանուած են եւ այսօր էլ հետաքրքրական են շնորհիւ մտքի հեռահար սլացքի եւ արտայայտուած կարծիքների հիմնաւորութեան, Ազգային Գրադարանում գտնուեցին Թիֆլիսում նրա վարած դասախօսութիւնների տեքստերը: Դրանք պատկանում են «Կրօնա-Պատմական-Փիլիսոփայական Գրադարան»ի հանրամատչելի դասախօսութիւնների շարքին, որն հիմնադրուել է Թիֆլիսում գրերի գիտի 1500ամեակի եւ տպագրութեան 400ամեակի առթիւ եւ որի բացմանն էլոյթ է ունեցել Մարբուրգի Համալսարանի պրոֆեսոր Dr. D. M. Radeն: «Ի՞նչ է Կրօնը եւ Ի՞նչ է Բարոյականութիւնը» - այսպէս է վերնագրուած Թիւ 1 համարը⁴⁰: Յայտնի 7 գրքոյկներից, որոնք պատկանում են Խոստիկեանի գրչին, մեզ յաջողուել է գտնել միայն երեքը⁴¹ .-

Թիւ 2. «Սրբազան Պատմութիւն Իսրայէլի»:

Թիւ 3. «Ի՞նչ է Աստուածաշունչը»:

Թիւ 5. «Ինչպէ՞ս Ստեղծուեց Աշխարհը»:

Բոլոր այս տեքստերը գրուած են 1913ին: Առաջին երկուսը լոյս են տեսել 1913ին, երրորդը՝ 1914ին Թիֆլիսում:

Դասախօսութիւնների տեքստերը վկայում են պատմական առասպելները՝ այդ բուն նաեւ աստուածաշնչեան եւ աշխարհի արարման հետ կապուած նիւթերը գիտական տեսանկիւնից դիտելու միտումի մասին: *Ի՞նչ է Աստուածաշունչը* գրքոյկի նախաբանում, օրինակ, ընդունելով, որ *Աստուածաշունչը* սուրբ գիրք է եւ կրօնի միակ գրաւոր աղբիւրը, նա ներկայացնում է այն ոչ միայն «որպէս հրէական եւ քրիստոնէական կրօնի կանոնական աղբիւր», այլեւ որպէս «մի թանկագին ժողովածու մի հին ժողովրդի գանազան տեսակ գրական երկերի»: Ի վերջոյ, գրքոյկի նպատակը նա բացատրում է որպէս Աստուածաշնչի վրայ «թափուած գիտական ուսումնասիրութիւնների եզրակացութիւնների» հետ ծանօթութիւնը:

Նոյն այս կերպով ներկայացուած է աշխարհի արարման խնդիրը յաջորդ գրքոյկի մէջ⁴²: Քննելով պոլիեթիկական, գերմանական, եգիպտական, հրնդկական, յունական, բաբելական, փիւնիկեան եւ այլ առասպելները, նա անցնում է հին յունական, եւ, այնուհետեւ, նորագոյն փիլիսոփայութեանն ու բնագիտութեանը, եւ, վերադառնալով Աստուծոյ գաղափարին, գտնում է, որ «մարդ-

կային հոգում ծնունդ վե՛հ իղէալներն եւ արժէքներն են աստուածային,- եւ որ Նա,- Տիեզերքի եւ բարոյական անձնաւորութեան արարիչն է»:

Հեղինակը չի բարցնում, որ իր դասախօսութիւններում օգտագործուած են քարգմանական նիւթեր գերմաներէնից, բացի *Մրրագան Պատմութիւն Խորայէլի* դասախօսութիւնից, որը Հին Կտակարանի բովանդակութեան պարզ վերարտադրութիւնն է՝ հեղինակի նոր մեկնաբանութիւններով:

Հետաքրքրական է այստեղ հին տեքստերի պատմական, գրական եւ գեղարուեստական արժէքների գնահատումը՝ անկախ նրանից, թէ ովքեր կը ճանաչուեն նրանց հեղինակները գիտահետազոտական աշխատանքների արդիւնքում. «... եթէ ապացուցուի, որ *Մենդոց Գիրքը Մովսէսը չի գրել, գրանով Մենդոց Գրքի արժէքը չի կորչի, ինչպէս չի կորչի Խորենացու գրքի արժէքը, եթէ ապացուցուի, որ այդ գրքի հեղինակը Խորենացին չէ*»:

Ծանօթանալով պատմութեանն առնչուող Խոստիկեանի յօդուածներին՝ Նոէլ Գոլանի եւ Ա. Խաչի պատմութեան գրքի քննադատութեանն ու գրախօսութեանը, Լեոյի *Հայոց Պատմութիւն*ի Ա. հատորի մասին գրուածին, «Վանի Գումարտակի Առիթով» յօդուած-մտորումին, «Մի Բանավէճի Առումով» վրաց պատմաբանի թեզերի քննարկումին եւայլն, կարծես հաղորդակից ենք դառնում նրան մշտականօրէն մտահոգող հարցերին: Գրանցից մէկը «Պատմութիւն» առարկայի դասաւանդման հետ է կապուած, իսկ միւսը՝ պատմական ճշմարտութիւնը առասպելներից տարանջատելու խնդրին: Էլ ատելի կարեւոր էր նրա համար միատրել այդ երկուսի խնդիրները, արդէն իսկ դպրոցական տարիքից լիարժէք գիտական մտածողութիւն սերմանելու նպատակով: Առաջարկուող դասագրքով նա յարմար է գտնում պատմութեան դասերին տրամադրել երեք եռամսեակ, իսկ չորրորդի ընթացքում «*Ծանօթացնել Հայկի, Արամի, Արայի, Վահագնի, Տիգրանի եւ ուրիշ առասպելներին աշակերտների բովանդակութեան հետ*, - եւ յետոյ, - *միջոց տալ նրանց որ նրանք ամէն անգամ որոշել կարողանային, թէ իրենք ղիցարանակա՞ն, ղիւցագանակա՞ն, պատմակա՞ն, բնտանեկա՞ն առասպելների, թէ՞ ղոցանից ոչ մէկի, այլ մի որեւէ միտումնաւոր կեղծիքի հետ գործ ունեն: Այս ձեւով աշակերտը ոչ միայն կը ծանօթանայ այդ առասպելների հետ, այլ եւ ձեռք կը բերի քննադատական հայեացք*»⁴³: Կարելի՞ է արդեօք զարմանալ, որ նման ուսուցիչը, որին 1930ից «ազատել» (կամ, ատելի ճիշտ, հեռացրել) էին պատմութեան դասաւանդումից, ինքնուրոյն ծրագիր էր կազմել դպրոցի դասատուների համար եւ հրատիրել Երեւանի պատմութեան ուսուցիչների համար դասընթացների մի շարք: Այդ նախաձեռնութիւնը կարող էր կապուած լինել Կրթութեան Ժողկոմիսարիատում նրան յանձնարարուած պատմութեան դասագիրք գրելու հետ: Միս կողմից, եթէ այդ դասագիրքը Ժողկոմիսարիատի հաւանութիւնը չէր ստացել, ասպա իր ծրագիրը ուսուցիչներին տալու նպատակը կարող էր մեկնաբանուել որպէս ինքնակամութիւն եւ կ'ունենար ոչ-ցանկալի հետեւանքներ:

Լեոյի «Վարդանանք» քատերախաղի մասին գրախօսականն ընթերցելիս, հասկանում ես, որ դա ոչ թէ պիէս էր՝ քատրոնում բեմադրուելու համար, այլ մի բեմագիր շարժանկարի համար: Արդէն, Լեոյի հետ Խոստիկեանը աշխատել էր եւ Ներսէսեան Ճեմարանում, եւ Համալսարանում: Հաւանաբար, նրանք ընկերներ են եղել, որովհետեւ գրախօսականի խիստ տոնի մէջ կարելի է գտնել եւ հիացմունքի նշաններ՝ ընկերոջ ծառայուն, լայն մտածողութեան

կապակցութեամբ: Գուցէ, ընկերօջը, որի գործը հրատարակուել էր 730 մեծադիր էջերով, շուտով ոգետրելու ցանկութեամբ է բացատրում Լեոյի Հայոց Պատմութիւնի Ա. հատորի գրախօսականի, կամ, աւելի ճիշտ՝ ողջոյնի խօսքի հապճեպութիւնը, որը հեղինակը փորձում է ինչ-որ կերպ բացատրել ընթերցողին. «Գրախօսական գրել մի գործի, որի միայն չորրորդ մասն է լոյս տեսել, կարող է մի գուցէ վաղաժամ համարուել. բայց քանի որ Լէօն սկսնակ հեղինակ չէ եւ միւս կողմից այս հատորը իւր ծաւալով ու արժէքով լիուլի գաղափար է տալիս հեղինակի պատմագիտական ընթանման, մատենագրական ուղղութեան եւ ճաշակի մասին, թող ներուի մեզ ծանօթացնել «Վան-Տոսպ»ի ընթերցողին այս հատորի հետ»: Սակայն դա չի խանգարում նրան վիճելի հարցերը վեր հանելու եւ քննարկում սկսելու դրանց շուրջ:

Շատ հետաքրքրական է Վանի 1915ի պաշտպանութեան երկրորդ տարեդարձին նուիրուած Խոստիկեանի յօդուած-մտորումը: Լինելով արմատներով վանեցի, Խոստիկեանը գրել է այն կարծես մի շնչով, յոյզերն ու մտքերն այստեղ սիւնաձուլուած են եւ յօդուածի ոճը միանգամայն տարբերում է միս յօդուածներից. «Ինչպէս անհատի, նոյնպէս էլ ժողովուրդների եւ ազգերի կեանքում կան բուռններ, որ յաւիտենականութիւն արժեն»,- այս կիզակէտից սկսուած լինելով, յօդուածի լարումը մի վայրկեան չի դադարում. «Փաստ է այն, որ վանեցու այն հերոսական կռուի օրերին՝ Թիֆլիսի թէ՛ տեղացի եւ թէ՛ գաղթական հայութիւնը յոյսի եւ յուսահատութեան փոփոխակի զգացումների մէջ, տարուբերելով հանդերձ, ցեղային հպարտութեամբ էր լեցուում»: Հասկանալի է, որ յաղթանակի լուրը ստանալուց յետոյ Թիֆլիսի ժողովուրդը ցնծում էր. «Կեցցեն՝ վանեցիները, ասում էին նրանք, գոնէ մի բուռն ցոյց տուին, որ հայր ոչխար չէ, հարուած ստանալ, բայց եւ հարուած տալ գիտէ: Հիացմունքի արժանի է նրա հերոսական քաջութիւնն ու կազմակերպչական հնարագէտ ոգին» (չեղագիրը՝ Խոստիկեանի - Ն.Յ.): Սակայն նրա աչքից չէր վրիպել եւ հակառակ շարժումը. «անցան օրեր. եւ քանի գնաց՝ Թիֆլիսի հայի տօնական տրամադրութիւնը տեղի տուեց սառը կշռադատութեան ու լքման. իսկ յայտնի է, որ լքուած հոգին հիանդ է լինում: Եւ ասում էին. «Շատ վատ արաւ վանեցին, նա իւր յանդուգն կռուով ինքն իրեն փրկեց, բայց դրանով ակամայ պատճառ դարձաւ մի միլիոն հայերի կոտորածին, առհասարակ տաճկահայի բնաջնջման»: Ամէն մի խօսք, կարծես, հայի սրտին ու խղճին ուղղուած մի հրազարկ լինի: Յօդուածի աւարտը նոյնքան ազդեցիկ է. «Ազգեր եւ ժողովուրդներ պատմութեան քուրայում մաքրուում են ու գտնուում աւելի բարձր մի գոյութեան համար: Վանեցու, գարահիսարցու, եղեսացու եւ սուեղիացու հերոսական կռիւները երաշխիք թող լինեն այն բանի, որ հայր արժանի է մի այդպիսի բարձր գոյութեան»:

Խոստիկեանի արուեստագիտական յօդուածներում արժարժուած քննաները բազմազան են՝ պոէզիա, երաժշտութիւն, քատրոն, գրականութիւն, աստուածաբանութիւն, սակայն, իր սրտում մի տեղ գտնելով ամէնքի համար, նա, այնուամենայնիւ, չէր մոռանում անդրադառնալ դրանց հետ կապուած պատմական իրողութիւններին: Այսպէս, խօսելով Ն. Տր-Միքայելեանի շարակնոցի մասին, նա գրում է. «Պէտք է պատմական լայն հայեացք ունենալ եւ չիշել, որ մեր կուլտուրան եւ հետեւապէս հայ եկեղեցին կապ ունի հարեւան երկրների կուլտուրայի հետ եւ շատ անգամ նրանց զարգացումով պայմանաւոր-

ուած: *Չպէտք է մեր պատմութեան մէջ յառաջ եկած կուլտուրական երեւոյթները տնարոյս եւ կղզիացած նկատենք, այլ ընդհանուր կապակցութեան մէջ փորձենք ըմբռնել*⁴⁴, այս մօտեցումը կարելի է տարածել ոչ միայն մեր երաժշտագիտութեան, այլ նաեւ պատմագիտութեան, փիլիսոփայութեան եւ այլ հումանիտար գիտութիւնների վրայ:

Արժէքատրելով Վալադեանի⁴⁵ *Ռազմական Պատկերներ* պատմուածքների շարքը, նա հիացմունքով է խօսում պատերազմի թեմայի հանդէպ զգոյշ, մարդկային մօտեցման մասին: Յատկապէս նա գրում է, որ գիրքն «*ընթերցողի առաջ բաց է անում մեր հայ կամաւորների հոգեկան աշխարհը, որից կ'երեւայ որ հայ գինուորը միայն թշնամու արիւնը փոթող չի այլեւ ունի զգայուն, ներող, մեծ սիրտ*»: Իսկ Վալադեանի գրական լեզուի երաժշտականութեան մասին խօսելիս, նա գալիս է այսպիսի եզրայանգման. «*Պարզ է, որ մեր հեղինակը յողական տիպի է. աշխարհը եւ նրա անցուղարձը ըմբռնում է իրրեւ երաժշտութիւն, ձայնեղ երանգներ, բառեր ունի արտայայտելու իւր երաժշտական հոգու ըմբռնումները*»: Չզարցում է, որ Խոստիկեանի համար դա բարձրագոյն գովեստի խօսքեր են: Ակամայից մտածում ես Կոմիտասի հետ նրա ընկերակցութեան մասին, որի մասին այժմ վկայում է միայն մէկ լուսանկար:

Խոստիկեանի յօդուածներից մէկում ներկայացուած է հարաւային Գերմանիայի անցած դարասկզբի նշանաւոր նկարիչ Հանս Թովմայի «Արարչագործութեան Վեց Օրերը» յօդուածի մեկնաբանութիւնը, որի հիմքում ընկած է մարդու կեանքի առաջին փուլերի համեմատութիւնը աստուածաշնչեան աշխարհի արարման օրերի հետ: Այդ յօդուածի ուրոյն հմայքը, որի մէջ միատրուած են ամենամեծի (Աստուծոյ) եւ ամենափոքրի (երեխայի), կամ, այլ կերպ ասած, մակրո- եւ միկրո-տիեզերքների ընդհանրական կողմերը, յուզում է հենց այդ հակադրութեան շնորհիւ: Նոյն թեմային նուիրում դասախօսութիւնը, որի մասին արդէն խօսուել է, յենում է Բազելի աստուածաբանութեան պրոֆեսոր J. Wendlandի *Die Schoepfung* գրքի քարգմանութեան վրայ, եւ ատելի առարկայական բնոյթ ունի:

Յատուկ ուշադրութեան է արժանի 1916ին *Ազգագրական Հանդէսում* հրատարակուած «Ազգագրական Նիւթեր Եզնիկի «Եղծ Աղանդոց» Երկի Մէջ» ծաւալուն յօդուածը, որը Խոստիկեանի բուն հայկական պատմական աղբիւրների հետ աշխատելու իւրայատուկ ոճի եզակի, բայց եւ խօսուն օրինակ է: Այս պատատիկը թոյլ է տալիս գնահատելու նրա քարգմանական եւ մեկնաբանական աշխատանքի գիտական խորութիւնը, եւ, միաժամանակ, այն հոգատարութիւնը, որով նա անմիջականօրէն, գեղարուեստականօրէն հաճելի եւ հնարատրինս մատչելի լեզուով ներկայացնում է ընթերցողին Ե. դարի հայ փիլիսոփայի ժառանգութեան էական բովանդակութիւնը: Յատկապէս կարելոր է նշել, որ հեղինակը, շեշտելով, որ «*այդ գիրքը մի հայ էր գրում եւ հայերի համար էր գրում*», այս յօդուածը նուիրել է Եզնիկի գրքում տեղ գտած հին հայ սովորութիւններին. «*հաւատալիքներին, աւելորդապաշտութիւններին կամ սնտախաշտութիւններին*», որոնք անուղղակիօրէն անգնահատելի նիւթ են տալիս հայ ազգագրական նիւթի ուսումնասիրութեան համար:

Ինչպէս երեւում է, Խոստիկեանը բազմակողմանի գիտնական էր՝ բանասէր, պատմաբան, աստուածաբան, փիլիսոփայ օժտուած նաեւ գեղարուես-

տական շնորհներով: Որքան հնարատր էր, մենք մեկտեղեցինք եւ համադրեցինք այն սուղ տուեալները, որոնք դեռ պահպանուել են նրա կեանքի եւ ստեղծագործութեան մասին: Յաւօք, այն մարդիկ, ովքեր անձամբ ճանաչել էին Խոստիկեանին, այսօր գրեթէ մահացել են:

Արմեն Խոստիկեանը բնդհանրապէս շատ չէր խօսում հօր մասին: Նա ուր տարեկան էր, երբ նրան «տարան»: Ասում էր, որ հայրը վանեցի է եղել: Կէսկատակ-կէսուրջ պատմում էր, որ երբ ինք ծնուել է, հայրը յուզմունքից, տուն դառնալիս շրջել էր իրեն եւ որ ինքն աշխարհն առաջին անգամ գլխի-վայր էր տեսել: «Ուրեմն, պիտի կոմիկ դառնայի»՝ եզրակացնում էր նա, ժպիտի տակ թաքցնելով տխրութիւնը:

Միսակ Խոստիկեանի 1956 Փետրուարի 3ին ստորագրուած արդարացման փաստաթուղթը, ինչպէս նաեւ դրա հետ կապուած վկայութիւնները նոյնպէս պահուում են Ազգային Անվտանգութեան Նախարարութիւնում եւ դեռեւս անյայտ են լայն հասարակութեանը: Որպէս ազնիւ մարդու եւ բարեխիղճ մանկավարժի, նրան ներկայացրել է Վահան Սարգսեանը (յայտնի դաշնակահար Վիլլի Սարգսեանի հայրը), որն յիշում էր նրան որպէս համընդհանուր պատմութեան իր ուսուցչին նոյն ճեմարանում: Արուեստի փաստակավոր գործիչ Մ. Աղայեանը նրան բնորոշել է որպէս իր հայրենիքին նուիրուած բարեխիղճ գիտաշխատողի եւ Մարքսիզմ-լենինիզմի Ինստիտուտի⁴⁶ աշխատակցի: Ծանօթանալով Խոստիկեանի կեանքի եւ գործունէութեան վկայագրերին, պարզ է դառնում, որ գործ ունենք խոշոր մտաւորականի եւ լայն սիրտ ունեցող անձնաւորութեան հետ:

Նկատի ունենալով այս յօդուածում արժարժուած բազմաբովանդակ հարցերը, կապուած Մ. Խոստիկեանի անհատականութեան եւ նրա գիտական եւ գրական ժառանգութեան ամբողջական պատկերի վերականգման հետ, յուսանք, որ դրանք կը նպաստեն որոշակի քննարկումների, որոնց արդիւնքում գրեթէ մոռացուած այդ փիլիսոփայի կեանքի եւ գործունէութեան խնդիրները էլ աւելի կը ճշտուեն ու կը պարզաբանուեն:

Կոմիտաս եւ Խոստիկեան՝ մի խումբ երիտասարդ հայ մտաւորականների հետ

QUOD BONUM FAUSTUM FELIX FORTUNATUMQUE SIT⁴⁷

AUCTORITATE

HUIC LITTERARUM UNIVERSITATI
ANNI MDCCCXXXIV DIE XV NOVEMBRIS

A

SENATU POPULOQUE BERNENSI

CONCESSA

RECTORE LITTERARUM UNIVERSITATIS MAGNIFICO

ADOLFO THÜRLINGS

PHILOSOPHIÆ DOCTORE THEOLOGIÆ SYSTEMATICÆ PROFESSORE
PUBLICO ORDINARIO

DECANO PHILOSOPHORUM ORDINIS MAXIME SPECTABILI

GUSTAVO TOBLER

PHILOSOPHIÆ DOCTORE HISTRIÆ PATRIÆ

PROFESSORE PUBLICO ORDINARIO

SENATUS LITTERARUM UNIVERSITATIS

AMPLISSIMO PHILOSOPHORUM ORDINE AUCTORE

VIRO PRÆNOBILISSIMO ATQUE DOCTISSIMO

MISSAQ KHOSTIKIAN

VANENSI

PROPTER DOCTRINAM PHILOSOPHIÆ

HISTORIÆ UNIVERSALIS LINGUARUM

LITTERARUMQUE SEMITICARUM PRÆCIPUAM

CUM DISSERTATIONE

QUAM INSPIRIT

“DAVID DER PHILOSOPH”

TUM EXAMINE SEVERO

MAGNA CUM LAUDE

PROBATAM

DOCTORIS PHILOSOPHIÆ

DIGNITATEM JURA PRIVILEGIA

DETULIT

DELATA

PUBLICO HOC DIPLOMATE

PROMULGAVIT

BERNÆ DIE XV MENSIS MAI I ANNI MDCCCXVII

Sigillia –

Academia Bernensis

Philosophische facultet

ՃԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆԵՐ

¹ Հեղինակը խորին շնորհակալութիւն է յայտնում Խոստիկեանի մասին ֆիլմերի հեղինակներ Գոհար Յարութիւնեանին եւ Հ2 հեռուստաալիքի գլխաւոր խմբագիր Կարինէ Սարգսեանին, բանասիրական գիտութիւնների թեկնածու Արծուի Բախչինեանին, բառերագէտ Բախտիար Յովակիմեանին, փիլիսոփայական գիտութիւնների դոկտոր Լեւոն-Յարութիւն Աբրահամեանին, ինչպէս նաեւ երաժշտագիտութեան

դոկտոր Նիկողայոս Թահմիզեանին, առանց որոնց օժանդակութեան անհնարին կը լինէր այս հետազոտութիւնը:

- ² Լ. Պ. Ղարիբջանեան, *Երեսնի Պետական Համալսարանը*, Երեւան, 1965:
- ³ Աշոտ Արծրունու «Սրալինեան Աւերները Համալսարանին Մէջ» յօդուածը Բուննոս Այրեսի *Արմենիա* թերթում (25.03.1966): Յօդուածի 4/5 մասը նուիրուած է բռնադատուած մտաւորականներին եւ ընդամենը 1/5ը՝ գրքի բուն էութեանը:
- ⁴ Ս. Ասագեան, Գ. Փերիխանեան, *Ներսիսեանցիներ. 1824-1924*, Երեւան, 1975, էջ 269:
- ⁵ «Արմէն Խոստիկեան՝ Ժպիտով Ասել Ճշմարտութիւնը» վաւերագրական յուշաֆիլմի 4րդ մաս:
- ⁶ ՀՀ Ազգային Արխիւ (այսուհետեւ՝ ՀԱԱ), ֆոնդ 571, ցուցակ 5, գործ 189: Սակայն հիմնական աղբիւրը, որը նշուած է այնտեղ՝ թիւ 4743 գործը, շարունակում է պահուել ԱԱՆում եւ դրան մանրամասն ծանօթանալը դեռեւս անհնարին է, որովհետեւ համապատասխան բաժնի պետը պնդում է, որ գործը ուղարկուած է Ազգային Արխիւ, իսկ Արխիւում թիւ 4743 գործը ներկայացուած է ուրիշի անունով: Այնուամենայնիւ, ՀՀ հեռուստատեսութեան նկարահանող խմբին մէկ անգամ թոյլատրուել է տեսագրել այդ նիւթերից մի քանիսը՝ «Արմէն Խոստիկեան՝ Ժպիտով Ասել Ճշմարտութիւնը» հեռուստաֆիլմի համար: Կարինէ Սարգսեանի վկայութեամբ, նրանց յատուկ թոյլատրութիւն էր տրուել նկարահանելու այն էջերը, որոնք ՊԱԿի աշխատակիցը յարմար է գտել ցուցադրելու:
- ⁷ ՊԱԿ, գործ թիւ 4743:
- ⁸ *Հայկական Սովետական Հանրագիտարան*ում որեւէ տեղեկութիւն չկայ Միսակ Խոստիկեանի մասին: *Համառօտ Հանրագիտարանը* կազմելիս, ըստ Արման Խոստիկեանի կնոջ՝ Աղանի Կոչկարեան-Խոստիկեանին, հեղինակները նկատի ունէին միայն դերասան Արմէն Խոստիկեանին: Սակայն վերջինս անսպասելիօրէն յամառում է եւ պահանջում նախ եւ առաջ իր հօր մասին գրել: Հեղինակներն ու խմբագիրները համաձայնում են դրան: Բայց եւ այնպէս, այդ յօդուածի պատրաստումը արդէն հիանդ Արմէն Խոստիկեանին տանջում է 3-4 ամիս, մինչեւ նա կը կարողանար անհրաժեշտ տեղեկութիւններ մէկտեղել իր հօր մասին:
- ⁹ Դեռեւս յայտնի չէ, որտեղ է բաղուած գիտնականը, հետեւաբար նրա գաւակի՝ Ժողովրդական Արտիստ Արմէն Խոստիկեանի (1929-2003) համար այդ յօդուածը շիրմաքարի նշանակութիւն ունէր: Հասկանալի է, որ ստոյգ տուեալների սուր անբաւարարութեան դէպքում յօդուածը չէր կարող լինել անթերի:
- ¹⁰ *Հայկական Համառօտ Հանրագիտարան*, Հտր. 2, Երեւան, 1995, էջ 524:
- ¹¹ ՀԱԱ, ֆոնդ 20, ցուցակ 10, գործ 273, վաւերագիր 1: Հրապարակում է առաջին անգամ: ՊԱԿից բռնադատուածներին վերաբերող նիւթերը սկսել են տեղափոխուել ՀՀ Ազգային Արխիւ 1980ականների կեսերին կառավարութեան համապատասխան որոշումից յետոյ, սակայն այդ գործընթացը դեռ չի աւարտուել:
- ¹² Բանֆակ՝ յապատում է Բանուորական Ֆակուլտետ արտայայտութեան. այդպէս էին կոչում Խորհրդային Հայաստանի բանուոր դասակարգի տեխնիկական եւ գաղափարա-բարոյական զարգացմանն ուղղուած երեկոյեան դպրոցները:
- ¹³ Միսակ Խոստիկեան, *Դասագիրք. Գերմաներէն Լեզու Միջնակարգ Դպրոցների 8րդ Դասարանի Համար*, Բանֆակների եւ Տեխնիկումների 1ին Կուրսի Համար, Երեւան, 1935: *Գերմաներէն Լեզուի Դասագիրք Միջնակարգ Դպրոցների 5րդ Դասարանի Համար*, *Երկրորդ Վերամշակուած Հրատարակութիւն*, Երեւան, Պետհրատ, 1936: 1937ին լոյս տեսաւ միջնակարգ դպրոցի 5րդ դասարանի համար գրուած մէկ այլ դասագիրք: Ինչ վերաբերում է նրա կազմած պատմութեան դասագրքին, որը, ըստ Օլգա Խոստիկեանի նոյնպէս գրուած է եղել Կրթութեան Ժողկոմիսարիատի պատուէրով, ապա դրա հրապարակման մասին մեզ յայտնի չէ: Հաւանաբար, հեղինակի մասնագիտական կարծիքը եւ նրա մեկնաբանութիւնները պատմութեան ասպարէզում այնքան էին հակասում տիրող գաղափարախօսութեանը, որ այն վերամշակե-

լու տալն անիմաստ էր, եւ գիրքը կամ լոյս չի տեսել. կամ էլ հրատարակուելուց յետոյ անմիջապէս դուրս հանուել շրջանառութիւնից: Այս համատեքստում Խոստիկեանի դասընթացները կարող էին ընդվզումի նշան լինել եւ նոյնիսկ ձերբակալման բուն հիմքը հանդիսանալ:

¹⁴ Խօսքը «Արմէն Խոստիկեան՝ Ժպիտով»-ի հեղինակ Կարինէ Մարգսեանի մասին է, որը, յենուելով տեքստում ամրագրուած «Դաւիթ Անյաղթի Փիլիսոփայութիւնը» քննադատով 1907ին Գերմանիայում պաշտպանել է դոկտորական դիսերտացիա» բառերի վրայ եւ համեմատելով դրանք *David Der Philosoph. Bern. 1907*ին այդ աշխատութեան հրապարակման ժամանակին եւ վայրին, փոխել է *Բեռն* տեղանունը *Բոննի*՝ համաձայնեցնելու համար քաղաքի անունը նշուած երկրի հետ:

¹⁵ ՀԱԱ, նոյն, վաւերագիր 4:

¹⁶ Խոստիկեանի՝ Մարքուրգում ապրած տարիների մասին վկայում է Մարքուրգի Համալսարանի յունահռոմէական ուսուցչապետ Բ. Նիգէի «Հելլենականութեան Դարը» տեսչական ճառը (գեկուցուած 1900ի Հոկտեմբերի 13ին), որը գերմաներէնից քարգմանել է Խոստիկեանը եւ հրատարակել Վաղարշապատի *Արարատ* ամսագրում (1905, քիւ 4, էջ 374-379): Բացի դրանից, նա, հաւանաբար, հանդիպել է Թիֆլիսում Մարքուրգի Համալսարանի պրոֆեսոր Dr. D. M. Radeին, որը, ըստ նրա դասախօսութեան նախարանի անյայտ հեղինակի, «Գերմանիայում ծանօթ ազատամիտ հրապարակախօս եւ քաղաքական գործիչ էր, որին գերմանացիները իրաւամբ անուանում էին «մեր խիղճը»: Չի բացառուում նաեւ, որ պրոֆեսորը (որը ներկայացուում է Dr. Rohrbach, Pastor Lepsius, Stierի կողքին որպէս այն մարդկանցից, որոնք ոչ միայն «անթիւ յոգուածներով թուլացրին այն սխալ կարծիքը, որով Համիդի բարեկամները հայերին իբրեւ ստոր վաճառական ժողովուրդ էին ներկայացնում, այլ եւ դրամական մեծ օգնութիւն կազմակերպեցին թիւրքահայերի համար») Թիֆլիս էր ժամանել իր նախկին սաների՝ *Սոստիկեանի եւ Գալուստի* (Գալուստ Տէր-Գրիգորեան Իսկանդերեան - Ն.Յ.) *հրաւէրով*»: Մարքուրգի Փիլիսոփայական Ֆակուլտետի իր վրայ գործած մեծ տպաւորութեան մասին պատկերատու պատմել է ռուս բանաստեղծ Բորիս Պաստերնակը (Boris Pasternak, *Okhrannaya Gramota* (Պահպանիչ թուղթ, Հոռոմ, 1970, էջ 24-27):

¹⁷ Պատմելով Ստրասբուրգի Համալսարանի իր սիրելի դասախօսներից մէկի, նշանատր հայագէտ Հայնրիխ Հիւքշմանի մասին, Խոստիկեանն ակամայից պատմել է նաեւ իր Ստրասբուրգում ուսանելու տարիների մասին: «*Իմանալով, որ ես մտադիր եմ Դ. Անյաղթով գրադուել, եռանդով խորհուրդ էր տալիս ձեռք վեր առնել այդ դժուար աշխատութիւնից,- գրել է նա,- որովհետեւ նա չէր հասկանում Դաւիթի լեզուն, իւր կողմից առաջարկում էր ինձ գրադուել Բարթուղիմէոս Առաքեալի հայկական աւանդութեամբ եւ այդ աւանդութեան շուրջ եղած գրականութեամբ: Երբ ես այնուամենայնիւ Անյաղթով գրադուել աւելի հետաքրքրական համարեցի, նա հարցրեց՝ թէ յունարէն գիտե՞մ. եւ երբ գրական պատասխան ստացաւ՝ շատ զարմացաւ, որովհետեւ նրան յայտնի էր, որ մեր միջնակարգ դպրոցներում յունարէն եւ լատիներէն լեզուները չեն աւանդուում: Նորա կարծիքով հայագիտութեամբ գրադուել առանց այդ լեզուներն իմանալու՝ անհնար բան է: Հայոց միջնակարգ դպրոցներում անպատճառ պիտի աւանդուին այդ լեզուները, որովհետեւ հայագիտութեամբ գրադուելը ամէնից առաջ հայերի պարտքն է: Շատ խղճալի տպաւորութիւն է թողնում, ասում էր նա, որ հայ ուսանողներ մեզ մօտ են գալիս բարձրագոյն կրթութիւն ստանալու, լեզուարանութիւն կամ պատմութիւն ուսումնասիրելու, այն ինչ դասական լեզուներից ոչ մէկը չգիտեն: Չնայած որ նորա մեծ եռանդ եւ հետաքրքրութիւն են ցոյց տալիս, բայց, այնուամենայնիւ, մեծ հետեւանքների չեն հասնում, որովհետեւ այդ հասակում լատիներէն կամ յունարէն սովորելը անկարելի է. եւ պէտք է ասել, որ հայ ուսանողները միշտ աւելի տարիքով են լինում քան մերոնք»:* Իմ առաջին ծանօթութիւնից յետոյ ես յա-

ճախ առիթ ունէի նրան այցելելու, մանաւանդ երբ նրան Ֆր. գրարար կամ աշխարհարար հատուած էր պատահում, որ նա չէր կարողանում հասկանալ. նա հրաւիրում էր ինձ կարեւոր կտորը թարգմանելու, եւ այդպիսի առիթներով մենք երկար խօսում էինք գրարարի եւ աշխարհարարի եւ յետոյ զանազան զաւառաբարբառների քերականական տարբերութիւնների մասին»:

Հասկանալի է, որ հայոց լեզուի եւ առհասարակ լեզուների հանդէպ ունեցած նման վերաբերմունքը չէր կարող շանդրադառնալ նրա աշխատանքի բնոյթի վրայ:

Այսինքն, լինելով պատմա-փիլիսոփայական ֆակուլտետի ուսանող, նա փիլիսոփայութեան պատմութեան խնդիրները պարզելու համար դիմում էր լեզուաբանական քննութեանը, ինչպէս դա տեղի է ունեցել, երբ իր ուսումնասիրութեան մէջ նա անդրադարձել էր Դաւիթ Անյաղքի յունարէն եւ հայերէն լեզուներով պահպանուած քնագրերին: Դա հաստատում է նաեւ յայտնի հայագետ Գարեգին Վրդ. Յովսէփեանը, որի կարծիքով Դաւիթ Փիլիսոփայի «Հայերէն բնագիրն արդէն յունարէն թարգմանութեան կնիք էր կրում, բայց գիտնականների մէջ տարաձայնութիւն կար վերջնական եզրակացութեան վերաբերութեամբ»: Եւ Խոստիկեանը այս կնճռոտ խնդիրը պարզելու համար ուղիղ ճանապարհ է ընտրել. յունարէնն ու հայերէնը համեմատելով միմեանց հետ, եկել է այն հաստատուն եզրակացութեան, որ «Հայերէնը պարզ թարգմանութիւն է յունարէնից» (Խոստիկեան, Պրոֆ. Հիւրշման, Արարատ, Վաղարշապատ, Փետրուար, 1908, էջ 200-201. նաեւ Գ. Վ. Յովսէփեան, «David der Philosoph, von Dr. Missak Khostikian, Bern, 1907. Դաւիթ Փիլիսոփայ. Դոկտ. Միսակ Խոստիկեան, Բեռն, 1907», Արարատ, 1907, Հոկտեմբեր-Նոյեմբեր, էջ 965):

¹⁸ Ժամանակից խումացած այս յայտագիրը ինչ-որ հրաշքով փրկուել է խուզարկումների ընթացքում Խոստիկեանի անձնական արխիւի բնագրաւումից: Այն հրատարակում ենք յոդուածի վերջում:

¹⁹ M. Khostikian, *David der Philosoph*, Bern: Scheitlin, Spring & Cie, 1907, Berner Studien zur Philosophie und ihrer Geschichte. Band LVIII, Herausgegeben von Dr. Ludwig Stein, Professor an der Universität Bern.

²⁰ Գրքի օրինակներից մէկը գտնուեց Եղիշէ Չարենցի Անուան Գրականութեան եւ Արուեստի Թանգարանի Մանուկ Աբեղեանի (1865-1944) ֆոնդում՝ հեղինակի հետեւեալ մակագրութեամբ. «*Խոր յարգելի ուսուցիչ Պ. Մ. Աբեղեանին հեղինակ՝* Dr. Missak Khostikianից 4 Սեպտ. 1907. *էջմիածին*»: Հաւանաբար, այն նուիրաբերուել էր Էջմիածին վերադառնալուց անմիջապէս յետոյ, երբ եւրոպական բարձրագոյն կրթութիւն ստացած Գեորգեան ճեմարանի նախկին շրջանաւարտը վերադարձել էր հայրենի կրթօջախ՝ իր նոր գիտելիքներով ժողովրդին լուսատրելու ցանկութեամբ: Մէկ ուրիշ օրինակ՝ արդէն ինտերնետի միջոցով հաստատուած կապի շնորհիւ մեզ տրամադրեց Բեռնի Համալսարանը:

²¹ Գարեգին Վրդ. Յովսէփեան, «David der Philosoph», էջ 962:

²² Ի դէպ, գրքի այս օրինակում նշուած է, որ այն հրատարակուած է Բեռնի Համալսարանի պրոֆ. Դր. Լիւդուիգ Շտայնի կողմից: Բացի դրանից, գրքի սկզբում կայ գերմաներէնով մակագրութիւն պրոֆ. Դր. Կարլ Մարտիի հասցէին. "Dem hochverehrten Herrn Prof. Dr. Karl Marti vom Verfasser Hochachtung und dankbarkeit Gewidmet" (նուիրում է ճեմարգոյ պարոն Դր. Կարլ Մարտիին՝ անկեղծ յարգանքով եւ շնորհակալութեամբ հեղինակից):

²³ Դա մեզ դրդեց ինտերնետի միջոցով կապ հաստատել Բեռնի Համալսարանի հետ եւ հարցում անել նրա արխիւի աշխատակիցներին. արդեօ՞ք չեն պահպանուել այնտեղ որեւէ այլ նիւթեր, որոնք վերաբերէին Խոստիկեանին, նկատի ունենալով աշխատութեան նախնական կամ լրիւ շարադրանքը: Պարզուեց, որ Համալսարանում պահպանուել են միայն երկու օրինակներ նոյն այդ գրքոյկի, որոնցից մէկը ուղարկուեց Երեսան: Ի տարբերութիւն Գ.Ա.Թում պահուող օրինակի, որն հրատարակուած

եր Բեռնում, այն հրատարակուած է եղել Լայպցիգում, նոյն 1907 բուին: Փաստօրէն գրքոյկը տպագրուել է ոչ միայն Շուէյցարիայում, այլև Գերմանիայում, հնարարը է, իր ներկայացրած գիտական արժէքի պատճառով. այդ է վկայում գրքի առաջին էջի վրա տպագրուած համառօտ, բայց շատ խօսուն յաւելումը. “Von der philosophischen Fakultät auf Antrag des Herrn Prof. Dr. Stein angenommen. Bern, 17. May 1907. Der Dekan: Prof. Dr. G. Tobler” (Ընդունուած է Փիլիսոփայական Ֆակուլտետի համար պ. Պրոֆ. Դր. Շտայնի առաջարկի համաձայն: Բեռն, 17 Մայիսի, 1907: Դեկան՝ Պրոֆ. Դր. Գ. Թոբլեր): Ուշագրաւ է, որ Խոստիկեանների ընտանիքում պահպանուած յայտագրի վրայ կայ Պրոֆ. Թոբլերի անունը: Հաւանաբար, Դր. Գոստաւօ Թոբլերը ներկայացնում էր քննական յանձնաժողովի փիլիսոփայական մասը, իսկ Ադոլֆօ Թիրլինգը (Adolfo Thürlings) բանասիրականը: Դա անհրաժեշտ էր, քանի որ աշխատութիւնը եւ բանասիրական, եւ փիլիսոփայական բնոյթ ուներ:

²⁴ Հաւանական է, որ Խոստիկեանը հասուն տարիքում, անելի խորն ուսումնասիրելուց յետոյ նաեւ Հայաստանում գտնուող Անյաղթի աշխատութիւններն ու մեկնաբանելով դրանք, այլ եզրակացութիւններ էր արել որպէս գիտնական: Սակայն, քանի դեռ յետագայում կատարած նրա աշխատանքը չի գտնուած, որեւէ պարզաբանում այս հարցում լինել չի կարող: Յամենայն դէպս, Բեռնի Համալսարանի դեկանին ուղղած իր նամակում, Խոստիկեանը գրել է, որ դեռ 1906ին նա իմացել էր իր ծեր հօր հիւանդութեան մասին եւ խնդրում է, որ պաշտպանութեան օրը հնարաւորինս շատ նշանակուի, որպէսզի նա կարողանայ տեսնել հօրը: Բնականաբար, նա ստիպուած էր որոշ հարցերում ընդունել եւրոպական հեղինակութիւնների՝ օրինակ, Կոնիքերի տեսակետը Անյաղթի մասին, քանի որ ժամանակ չունէր ապացուցելու հակառակը: Ըստ երեւոյթին, նրա հայրը մնացել էր Վանում կոտորածից յետոյ, որովհետեւ Խոստիկեանը գրում է, որ «չի տեսել Հայրենիքը 11 տարի» - եւ դա համընկնում է 1896ից մինչեւ 1907 անցած ժամանակին:

²⁵ Missak Khostikian „David der Philosoph“, Leipzig, 1907, էջ 61-62:

²⁶ Խոստիկեանն իր հարցաբերքիկում նշել է, որ 1938 Յունուարին դասաւանդել է Համալսարանի Տնտեսագիտական Ֆակուլտետում: Ինչպէս յայտնեց մեզ Վազգէն Չալոյեանի դուստր՝ գեղագետ Ծովինար Չալոյեանը, նրա հայրը աւարտել էր Համալսարանի Տնտեսագիտական Ֆակուլտետը 30ականներին:

²⁷ V. K. Chaloyan, *Filosofiya Davida Nepobedimogo* (Դաւիթ Անյաղթի փիլիսոփայութիւնը), Մոսկուա, 1946, էջ 75-77:

²⁸ Նոյն, էջ 77:

²⁹ Խօսքը բրիտանացի արեւելագետ Ֆրեդերիկ Կորնելիս Կոնիքերի մասին է (Frederick Cornwallis Conybeare, 1856-1924), որը դասաւանդել է Օքսֆորդի Համալսարանում եւ հեղինակ է մի շարք նշանակալի ուսումնասիրութիւնների, այդ թում նաեւ՝ Արիստոտելի *Կատեգորիաների* եւ դրանց մեկնաբանողների մասին, որտեղ ներկայացուած է նաեւ Դաւիթ Փիլիսոփան որպէս Արիստոտելի ուսմունքի մեկնաբան-յետնորդներից մէկը, որի ուսմունքը, սակայն, ինքնուրոյն արժէք չի ներկայացնում:

³⁰ G. Gabrielyan, *David Nepobedimyj* (Դաւիթ Անյաղթ), Երեւան, 1980, էջ 22-23: (Բարգմանութիւնը ռուսերէնից եւ ընդգծումը մերն է - Ն.Յ.):

³¹ Ռ. Օ. Սահակեան «Հայ Փիլիսոփայական Ընկերութեան Ստեղծման Պատմութիւնից», ՀՀ ԳԱ Լրաբեր Հասարակական Գիտութիւնների, 2007, № 3, էջ 224-229:

³² ՀԱԱ, ֆոնդ 112, ցուցակ 2, գործ 12, թուղթ 76: Բնագիր: Ձեռագիր:

³³ Նոյն, թուղթ 77-78:

³⁴ Մ. Ռոզենտալի եւ Պ. Եուդինի կազմած *Համառօտ Փիլիսոփայական Բառարանը* (Երեւան, 1940) վառ ապացոյց է փիլիսոփայական գիտելիքի նմանօրինակ միտումով ներկայացումին: Հայերէնով հրատարակուած *Փիլիսոփայական Բառարանը* նոյն Ռոզենտալի խմբագրած համեմատաբար անելի մեծ բառարանի երրորդ հրա-

տարակուրեան քարգմանութիւնն է (Երեւան, 1971, քարգմանիչ՝ Վ. Բաղդասարեան): Հայաստանում մինչեւ օրս էլ հայերէնով դեռ չի գրուել որեւէ լուրջ գիտական փիլիսոփայական բառարան: Հայերէն լոյս է տեսել միայն Դաւիթ Անյաղթի երկերի լեզուի բառարանը (Երեւան, 1980, Ակադ. Ա. Ս. Ղարիբեանի խմբագրութեամբ): Ի դէպ, մինչ 1980 Հայաստանում գրուած ուշագրաւ փիլիսոփայական երկերը, այդ բոլորն էլ Դաւիթ Անյաղթին նուիրուած Վ. Չալոյեանի ուսումնասիրութիւնը, ինչպէս նաեւ Սէն Արեւշատեանի գրաբարից քարգմանած եւ խմբագրած Դաւիթի երկերը (*Opredelenia Filisofii* (Սահմանք իմաստասիրութեան), 1960, *Tolkovanie "Analitiki" Aristotelya* (Մեկնութիւն ի «Վերլուծականն» Արիստոտէլի), 1967, *Analiz "Vvedenia" Porfiria* (Վերլուծութիւն «Ներածութեանն» Պորփիրի), 1976) լոյս են տեսնում բացառապէս ռուսերէնով կամ Մոսկուայում: Միայն 1980ին լոյս տեսան Անյաղթի որոշ երկերը հայերէնով՝ Մատենադարանի տնօրէն Սէն Արեւշատեանի աշխարհաբար քարգմանութեամբ եւ մեկնաբանութեամբ:

³⁵ Նամակը ցուցադրուած է եղել «Ժպիտով Ասել Ծշմարտութիւնը» ֆիլմում:

³⁶ Խօսքը Հայաստանի հանրային հեռուստատեսութիւնում Գոհար Յարութիւնեանի «Մարդու ժամանակը» հաղորդաշարի 2000ին նկարահանուած «Էդմոն Աւետեան» հեռուստաֆիլմի մասին է:

³⁷ Թահմիզեանի վաղեմի քարեկամ եւ *Սովետական Արուեստ* ամսագրի խմբագիր Կարպիս Սուրէնեանը իր *Օրագիր*ում յատուկ անդրադարձել է իր ընկերոջ կեանքի մի դէպքի, որը կարող է լոյս սփռել անանունների խնդրին Թահմիզեանի ուշադրութեանը: 1962 Մայիսի 23ին *Սովետական Հայաստան* թերթում հրապարակուեց այն ժամանակ Հայաստանի Մշակոյթի Նախարարի տեղակալ, երաժշտագէտ Սամսոն Գասպարեանի մի յօդուածը «Մեսրոպ Մաշտոցը՝ Երաժիշտ» վերնագրով, որն «*ակնյայտ ծայրէջծայր բանագոգութիւն էր*» Թահմիզեանի օրիգինալ յօդուածից, որը նա յանձնել էր ընկերոջը՝ *Սովետական Արուեստ*ում տպագրելու համար: Յետագայում Սուրէնեանին յաջողուեց հասնուել իր «հոգեդրայր» ընկերոջը տպագրել իր տարբերակը նոյն այդ ամսագրում, սակայն ապրումները, որոնք կապուած էին այդ անախորժ դիպուածի հետ, ծանր հետեանքներ ունեցան երկուսի համար եւ կարող էին նպաստել անանունների խնդրի նման խորաքափանց ընթոնմանը (Կարպիս Սուրէնեան, *Օրագիր*, Հտր. Բ, էջ 143-149):

³⁸ Թահմիզեանի *Ներսէս Շնորհալի Ներգահան եւ Երաժիշտ* (Երեւան, 1973) գրքի անուանացանկում կայ *Խոստիկեան* ազգանունը՝ առանց անուան կամ անուանատանի: Իսկ, գրքի համապատասխան էջում դրուած է Խոստիկեանի Ներսէս Տէր-Սիրայելեանի *Հայկական Շարական* գրքի գրախօսականը: Այնտեղ, տողատակում, կրկին առանց հեղինակի անունը լիովին ներկայացնելու, Թահմիզեանը բառացիօրէն գրել է հետեւեալը. «*Խոստիկեանի թէեւ խիստ, բայց չահեկան գրադատութիւնը «Արարատ»ում, 1908, № 10*»: Այստեղից էլ սկսուեցին գտնուել եւ միա յօդուածները:

³⁹ Թարգմանութիւնը կատարուած է եղել Խոստիկեանի Մարբուրգում ուսանելու տարիներին եւ յետագայում, հաւանաբար, նկատի առնելով նրա լուսատրչական արժէքը հայ հասարակութեան համար, որպէս լայնախոհ գիտնականի հայասեր տրամադրութիւնների ոգետրիչ ազդեցութիւնը, որոշել է մշակել տպագրութեան համար:

⁴⁰ Վերջերս մեզ յաջողուեց է որոշ չափով վերծանել Բեռնի Համալսարանից ստացուած պրոֆ. Ռադէի նամակը, ուղղուած Բեռնի Կանտոնի Դասաւանդումների Նախարարութեանը, որում խնդրում է ընդունել Խոստիկեանին մինչեւ նրա դոկտորական թեզի պաշտպանութիւնը: Նամակը ուղարկուած է եղել 1907ի Ապրիլի 16ին Մարբուրգից: Մասնատրապէս, նամակում ասուած է, որ հայերը քրիստոնէական աշխարհի քարեկամներն են եւ ներկայացրել է Խոստիկեանին որպէս Թուրքիայում հայոց ցեղասպանութիւնից (Armenianmorder) տուժուած մի անձի, ըստ երեւոյթի, կանխելով վճարման հետ կապուած հարցերը: Նամակում յիշատակուած է նաեւ Էջմիածինը: Պրոֆ. Ռադէի մասին տես նաեւ՝ ծանօթ. 17:

- ⁴¹ Երեւանի Համալսարանում Գր. Ռադէի դասախօսութիւնը սխալմամբ վերագրուած էր Մ. Խոստիկեանին, եւ միայն նրա շապիկի վրա յիշեցում կար յաջորդ համարների մասին, որոնք արդէն իրաւամբ Խոստիկեանինն էին:
- ⁴² Բազէլի աստուածաբանութեան պրոֆեսոր J. Wendland *Die Schoepfung* գրքի քարզմանութեան վրայ:
- ⁴³ Խոստիկեան, *Histoire des anciens Armeniens*, *Արարատ*, 1908, Փետրուար, էջ 218-220: Բերուած հատուածից կարող ենք տեսնել, որ առասպելների նկատմամբ նրա մօտեցումը զուրկ էր որեւէ միակողմանիութիւնից, ինչպէս, բերեալ, եւ նրա պատմագիտական ուսումնասիրութիւնները:
- ⁴⁴ Խոստիկեան, "Das armenische Hymnarium," *Արարատ*, 1908, ք. 10, էջ 941:
- ⁴⁵ Հայաստանի որեւէ հանրագիտարանում չկար այդ գրողի անունը: Բախտիար Յովակիմեանի *Հայ Ճածկանունների Բառարանից* պարզուեց, որ խօսքը վերաբերում էր դրամատուրգ եւ գրող Սկրտիչ Վանեցեանին, որը ծնուել է 1883ին Թիֆլիսում եւ մահացել 1974ին Բոստոնում: *Ռազմական Պատկերներից* (1917, Թիֆլիս) բացի նա գրել էր *Բժիշկը* 3 գործողութեամբ դրաման (Թիֆլիս, 1913): Նրա *Լրտես Աղջիկը* (1931), *Գործակալ Թիւ 33* (1944), *Անտեսաց Երկիր* (1946) *Ընկերոջ Կինը* (1947) լոյս են տեսել Բէլյուրում, իսկ *Կարմիր Աստղի Տակ* վէպը՝ Կահիրէում 1926ին:
- ⁴⁶ Յաւօք, Մարքսիզմ-լենինիզմի Ինստիտուտի արխիւում մեզ չի յաջողուել որեւէ տեղեկութիւն գտնել Խոստիկեանի մասին:
- ⁴⁷ «Դաւիթ Փիլիսոփայ» ատենախօսութեան յայտագրի ամբողջ տեքստը: Հրատարակում է առաջին անգամ: Այնտեղ հաստատում է որ 15 Մայիս 1907ին, Գրականութեան Համալսարանի, Բեռն քաղաքի Ծերակոյտի եւ Ժողովրդի, ինչպէս նաեւ Համալսարանի գլխաւոր տնօրէն, փիլիսոփայութեան եւ աստուածաբանութեան պրոֆեսոր Ադոլֆօ Թիւրլինգսի, եւ Փիլիսոփայութեան Ծիղի տնօրէն Գիւսդաւ Թորլէրի կողմից վանեցի Միսակ Խոստիկեանին տրուում է փիլիսոփայութեան դոկտորի իրատւնք, որը արդիւնք էր նրա Դաւիթ Իմաստասերի նիւթով տուած խիստ ու լարջ քննութեան, որը ընդունուեց բարձրագոյն նիշով:

THE SCIENTIFIC AND LITERARY HERITAGE
OF PHILOSOPHER MISSAK KHOSTIKIAN
REPPRESSED IN THE 1930'S IN SOVIET ARMENIA
WHICH WAS CONSIDERED ENTIRELY LOST
(Summary)

NATALYA HARUTUNIAN

The research is dedicated to one of the most enigmatic personalities in Soviet Armenia, philosopher, philologist, and historian Missak Khostikian (born in Van, 1881, died probably in 1938, location unknown). According to official data, after February 6, 1938, when he was arrested, Khostikian's scientific and literary works in Armenia disappeared. His name disappeared from Yerevan State University documents too. Though Khostikian was rehabilitated in 1956, details of his biography and several files were kept locked in KGB archives until the late 1980s. Still, the most important documents (the file № 4743) are locked in KGB archives. Fortunately, some of these were filmed for a documentary film featuring his son, the renowned actor Armen Khostikian (2007).

The biography in the abridged version of the Armenian Encyclopedia is the only data available for the public about M. Khostikian.

Through archival materials and extended research in the Museum of Art and Literature, the author discovered significant information about Khostikian which he put together in this report. This report rectifies some information and clarifies other uncertainties regarding Khostikian's biography. Bakhtiar Hovakimian's *Armenian Pseudonyms Dictionary* enabled the author to trace back and uncover a number of Khostikian's articles and research papers, which she listed and analyzed. These shed light on aspects of Khostikian's philosophical views and his concerns regarding the methodology of educating the young Armenian generation. Among the finds were three lectures dated 1913-14 and three textbooks for studying German in Soviet Armenian schools dated 1935-37. However, the scientific works of Khostikian that covered the first fifteen years of the Soviet period in Armenia (1920-1935) and included translations of medieval texts of Armenian philosophers and his comments have not been recovered and could be truly lost.

Khostikian was one of the very first scholars to present a Ph.D. dissertation, entitled "David der Philosoph", on the late-fifth century Armenian philosopher, David the Invincible, which was presented to Marburg University (Germany) and was defended in Bern University (Switzerland) in 1907.

Harutunian assesses the extent to which Khostikian's philosophical heritage was evaluated by scholars who wrote about David the Invincible. She believes that through this article she has raised problems, made data available and aimed at triggering further discussions on the problems of black holes and blind spots regarding a number of scholars who disappeared during the Stalin purges.

